

TOMASZ CHMIELEWSKI

UWAGI O CHRONOLOGII WZGLĘDNEJ I ABSOLUTNEJ
WCZESNEGO I ŚRODKOWEGO ENEOLITU
NA OBSZARZE POLSKI POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ
I ZACHODNIEJ UKRAINY¹

REMARKS ON RELATIVE AND ABSOLUTE CHRONOLOGY OF EARLY AND MIDDLE
ENEOLITHIC IN THE AREA OF SOUTH-EAST POLAND AND WEST UKRAINE

In this paper questions of relative and absolute chronology of the Early and Middle Eneolithic of the present territory of South-East Poland and West Ukraine are reconsidered. Author aims to trigger discussion on the chronological position of late Malice culture and succeeding Lublin-Volhynia culture.

KEY WORDS: Chalcolithic, South-East Poland, Carpathian Basin, chronology, synchronization

WSTĘP

Wczesno- i środkowoeneolityczny odcinek rozwoju pradziejowych społeczności na większości obszaru Polski południowo-wschodniej i zachodniej Ukrainy w źródłach archeologicznych odzwierciedlają późny – „rzeszowski” – etap kultury Malice oraz cała sekwencja rozwojowa kultury lubelsko-wołyńskiej. Obok nich,

w zachodniej Małopolsce, funkcjonowały najpierw społeczności grup Pleszów i Modlnica, a następnie Wyciąże-Złotniki. Dotychczasowe wysiłki badawcze, na płaszczyźnie taksonomicznej ukierunkowane na wypracowanie możliwie szczegółowej periodyzacji oraz syn-

¹ Serdecznie dziękuję Pani Annie Zakościelnej, która dyskutując ze mną zagadnienia środkowoeuropejskiego eneolitu, przez wiele miesięcy podtrzymywała mój zapał do napisania poniższego artykułu. Zawdzięczam Jej również możliwość poznania i częściowego wykorzystania niepublikowanych wyników badań w Lesie Stockim i Wąwolnicy.

Za możliwość skorzystania z kartoteki zabytków oraz zapoznania się z częścią niepublikowanych materiałów ze Złotej dziękuję pracownikom Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie – Sławomirowi i Barbarze Sałacińskim.

Za pomocne dyskusje dziękuję także Gheorghe Lazarovici z Uniwersytetu Luciana Błagi w Sibiu, Jolancie Michałak-Ścibior z Muzeum Lubelskiego w Lublinie oraz Cristiemu Romanowi i Sorinowi Tincu z Muzeul Corvinilor w Hunedoara.

Paniom Annie Zakościelnej i Annie Kulczyckiej-Leciejewiczowej jestem zobowiązany za lekturę maszynopisu poniższego tekstu.

Słowa podziękowania kieruję także do mojego przyjaciela, Pawła Zagórskiego, który podejmując się tłumaczeń, wydatnie mnie odciążył i przyspieszył tempo prac nad przedkładanym artykułem.

chronizacji wspomnianych kultur z innymi eneolitycznymi jednostkami kulturowymi, a na płaszczyźnie prehistorycznej skoncentrowane głównie na zjawiskach ogólnych, takich jak proces krystalizacji obu wspomnianych formacji czy rozpoznanie kierunków oraz specyfiki ich intra- i interkulturowych związków, podsumowane zostały w dwóch opracowaniach o charakterze syntetycznym. Pierwszym z nich jest „Entwicklung und Gliederung der Lengyel- und Polgar-Kulturgruppen in Polen” Jadwigi Kamieńskiej i Janusza Krzysztofa Ko-

złowskiego (1990). Dziesięć lat później podobną próbę podjęli Anna Zakościelna i Sławomir Kadrow (2000; zob. też Kadrow 2006; Zakościelna 2006). W prezentowanym artykule stawiam sobie za cel krytyczny przegląd niektórych poglądów zawartych zarówno we wspomnianych pracach, jak i rozproszonych w wielu pomniejszych artykułach. Chodzi w pierwszym rzędzie o zagadnienia datowania i periodyzacji eneolitu na obszarze wyznaczonym zasięgiem przywoływanych zjawisk kulturowych.

UWAGI O PERIODYZACJI

W obu wspomnianych powyżej opracowaniach zasadniczą rolę przy ustaleniu schematów periodyzacyjnych odgrywały widoczne w zespołach późnej kultury Malice i kultury lubelsko-wołyńskiej nawiązania do formacji kręgu polgarskiego. Kluczowego znaczenia nabrało przy tym zdefiniowanie nawiązań materiałów typu „Rzeszów” do stylistyki grupy Tiszaug-Kisrőpart, co znalazło swój wyraz w wyróżnieniu późnej fazy rzeszowskiej (Kadrow 1988; tenże 1996 i in.). Choć więc przesłankę do podjęcia rewizji dotychczasowych poglądów na temat periodyzacji i chronologii eneolitu w Polsce południowo-wschodniej i na zachodzie Ukrainy jest znacznie więcej, to punktem wyjścia oraz wątkiem przewodnim postanowiłem uczynić raz jeszcze zagadnienie datowania elementów stylistyki „rzeszowskiej”.

Zanim jednak przejdę do rozważań nad zasadnością zawężania ram chronologicznych występowania wątków „rzeszowskich” do rozwiniętego etapu wczesnego eneolitu, sprostować muszę jedno stwierdzenie. Sławomir Kadrow (1988, 22), definiując wspomniane nawiązania zakarpackie, pisał tak: „Ornamenty złożone z odcisków okrągłych lub trójkątnych, najczęściej w układzie zwisających trójkątów, niekiedy w połączeniu z ornamentyką rytą, są szczególnie charakterystyczne dla grupy Tiszaug fazy B kultury tiszapolgarskiej (Bognár-Kutzian 1963, 303; 1972, 176-178, ryc. 20: 5, 8, tabl. LXXI-LXXIII) [podkreślenia moje – T. Ch.]”. Tymczasem w swojej syntezie kultury Tiszapolgár, w akapitach odnoszących się do grupy Tiszaug, Ida Bognár-Kutzian (1972, 176 – porównaj cytacje!) o zasięgach występowania skupiających naszą uwagę typów ornamentyki pisze wyraźnie: „the impressed decoration is characteristic also of the Basatanya group, and can occasionally be found in the

Lueska and Deszk groups, but patterns of incised lines are a typical feature of the Tiszaug group. Their exceptional occurrence in the late phases of the Basatanya and Deszk groups can be attributed to the impact of the Tiszaug style decoration” (Bognár-Kutzian 1972, 176). Jeżeli więc chodzi o wpływ grupy Tiszaug na stylistykę grup sąsiednich, to jest on niezwykle ograniczony. Potwierdziły to dalsze badania, prowadzone zarówno na obszarze Węgier, jak i terenach sąsiednich. Marginalny udział ornamentyki rytej na północy podkreślał też Stanislav Šiška (1968, 139), a opinię tę można odnieść także do bezpośrednio mnie tu interesujących obszarów. Recepcja ornamentyki rytej na tych ostatnich jest zresztą bardzo ograniczona również później, na przestrzeni eneolitu środkowego. Jednocześnie w przywoływanej powyżej wypowiedzi dobitnie stwierdzona jest powszechność używania najróżniejszych motywów nakłuwanych na dużo większym obszarze, obejmującym poza grupą Tiszaug, rozciągający się na północ obszar objęty osadnictwem ludności grupy Basatanya. Między wspomnianymi obszarami nie obserwuje się też większych różnic w zakresie budowy i techniki wykonania motywów odciskanych.

Warto w tym miejscu poświęcić nieco uwagi uchwytnej na płaszczyźnie techniki i rozplanowania różnicom między motywami odciskanyimi spotykanymi w poszczególnych jednostkach kulturowych kręgu polgarskiego. Przede wszystkim chciałbym zwrócić uwagę na to, że w cytowanej powyżej wypowiedzi Sławomir Kadrow zbyt duży nacisk kładzie na pojawiające się w kulturze Tiszapolgár motywy odciskanych wiszących trójkątów. Nie są one weale elementem tak zdecydowanie dominującym, jakby to z przytaczanej wypowiedzi wynikało. Nawet pobieżna lektura tablic w monografii kultury Tiszapolgár Idy Bognár-Kutzian

(a potwierdzają to również inne materiały – por. np. Iercoşan 2002, 139-140, tabl. 22/2, 7, 37/2, 40/1 i in.) pozwala stwierdzić, że częściej pojawiają się tam układy negatywów tworzące romby i prostokąty. Niczym w tym względzie nie odbiega od niej grupa Tiszaug, zaś typowe dla niej trójkąty zbudowane są z wypełnionych białą pastą, równoległe nacinanych linii i nie mają wielu odniesień na północy. Zresztą także Sławomir Kadrow, egzemplifikując swoje twierdzenie, powołuje się na fragmenty pokryte zdobieniami w postaci rombów (por. Bognár-Kutzian 1972, ryc. 20: 5, 8, tabl. LXXI-LXXIII).

Tym, co rzeczywiście wyróżnia grupę Tiszaug-Kisrépart, jest niezwykle bogactwo motywów nakłuwanych. Ów swoisty „barok” to jednak najprawdopodobniej zjawisko pojawiające się bardzo późno i (obok innych elementów) zwiastuje już bogactwo ornamentyki nakłuwanej, które swoje apogeum osiągnie w ceramice typu Herculane II. Poza tym warto sobie uświadomić, że to właśnie motywy rombów i prostokątów są na obszarze nadcisańskim nie tylko częstsze, ale i bardziej rozbudowane. Tymczasem trójkąty tiszapolgarskie są w większości zredukowane do trzech negatywów. Różnią się zatem w tym względzie od „wiszących trójkątów” kultury Malice, gdzie z kolei ten motyw pojawia się często w postaci złożonej. Między zdobieniami „rzeszowskimi” a powszechnie przytaczanymi jako analogie trójkątami tiszapolgarskimi widoczne są też pewne różnice w zakresie techniki wykonywania nakłuc. W zespołach malickich późnej fazy rzeszowskiej (por. Kadrow 1988, 8; tenże 1996, 65) i w materiałach kultury lubelsko-wołyńskiej (por. dalej) nakłucia wykonywane są na kilka sposobów. Najbardziej chyba pojawiają się dość szerokie, okrągłe dołki, zbliżone do tych, z jakich budowano motywy zdobnicze w kulturze Tiszapolgár (w tym również w grupie Tiszaug-Kisrépart) i niekiedy jeszcze w kulturze Bodrogkeresztúr. W ten sposób wykonywano też najczęściej motywy zredukowanych trójkątów i rombów. Warto dodać, że okoliczności te każą wątpić w sugerowany ostatnimi czasy związek tego rodzaju „wiszących trójkątów” akurat ze środkowym eneolitem (Kadrow i in. 2003, 125; Zakoscielna 2006, 85). O ich powszechności w kulturze Ti-

szapolgár wspomniani autorzy zdążyli już chyba od czasu publikacji materiałów z Łańcuta zapomnieć (por. Kadrow, Kłosińska 1988, 23, przyp. 13). Mamy tu raczej do czynienia z odwrotną zależnością między wielkością a ilością negatywów budujących motywy trójkątów i rombów. Trzeba tu zwrócić uwagę na fakt małej popularności tej techniki wykonywania wzorów odciskanych wśród eneolitycznych garncarzy zamieszkujących dzisiejszy obszar Polski południowo-wschodniej i zachodniej Ukrainy.

Inaczej przedstawia się kwestia okrągłych nakłuc mniejszych rozmiarów. Te były dość często używane po obu stronach Karpat. Im także nie można dziś raczej przypisać ściśle określonych walorów chronologicznych. Najbardziej zagadkowo przedstawia się natomiast kwestia dołków o kształcie trójkątnym. Pojawiają się one już w zespołach typu Rzeszów i są obecne w kulturze lubelsko-wołyńskiej (Las Stocki, Łańcut). Jeżeli szukać dla nich dokładnych analogii w środowisku polgarskim na południu, to znajdujemy je nie we wczesnym eneolicie, lecz dopiero na stanowiskach rozwiniętej kultury Bodrogkeresztúr, czego przykładem materiał z Baile Herculane-Peştera Hoţilor (por. dalej). Trudno rozstrzygać, czy zjawisko ma charakter konwergentny, czy też istnieją tu jakieś zależności.

Utarte już w literaturze polskiej akcentowanie niewielkiego obszaru u zbiegu Cisy i Kereszu (por. np. Kadrow 1996, mapa na ryc. 1) czy jeszcze dalej idące wskazania na grupę Deszk (Kamieńska, Kozłowski 1990, 46) są zatem przy poszukiwaniu genetycznych związków między motywami nakłuwanymi (uwaga ta nie dotyczy jedynie „wiszących trójkątów”) w zespołach „rzeszowskich” a podobnymi wątkami znanymi z kultury Tiszapolgár co najmniej mylące. Stąd też w poniższych rozważaniach celowo odchodzić od podobnego, geograficznego „precyzowania” dyskutowanych nawiązań. Mając to na względzie, powróćmy do zagadnienia datowania nakłuwanych wątków „rzeszowskich”. Kwestia ta, zarówno z perspektywy karpackiej, jak i północnej, jest bowiem w tej chwili bardziej skomplikowana, niż to przedstawiają dotychczasowe opracowania polskich autorów.

SCHYLEK NEOLITU I WCZESNY ENEOLIT

Wątkami powszechnie wiązanymi w literaturze polskiej z wpływami kultury Tiszapolgár są ułożone w rzędy nakłucia wykonane najczęściej okrągłym stem-

pelkiem oraz tożsame na płaszczyźnie techniki wykonania motywy geometryczne w postaci rombów i trójkątów. Wszystkie one, w różnych wariantach, są obecne

na ceramice kultury Malice i kultury lubelsko-wołyńskiej. Prześledźmy najpierw występowanie tych wątków w pierwszej z wymienionych formacji.

Jeżeli chodzi o rzędy nakłuc wykonanych stempekami w zdobnictwie kultury Malice, to występują one przede wszystkim bądź w postaci krokwi, bądź linii prostych, czy to ułożonych poziomo, skośnie, czy też pionowo. Linie są najczęściej zdwojone. Sławomir Kadrow w roku 1988 wyraził opinię o możliwej wcześniejszej chronologii omawianych wątków w obrębie tej kultury (Kadrow 1988, 22). Powoływał się wówczas na opinię Stanisława Šiški (1968, 76, 109), wspominającego obecność ornamentyki tego typu już na etapie określanym przezeń jako proto-Tiszapolgár. Późniejsza publikacja i interpretacja materiałów z jamy 108 na stanowisku osiedle Piastów w Rzeszowie pozwoliła stwierdzić obecność podwójnych i pojedynczych rzędów dołków już na przejściowym między fazą klasyczną (Ib) a fazą rzeszowską (II) etapie Ic kultury Malice (Kadrow 1990, 70, ryc. 11a,e; 1996, 65, 68, ryc. 17). W podobnie (nieco wcześniej?) datowanych zespołach motywy podwójnych rzędów nakłuc wystąpiły też na innych stanowiskach, takich jak Niedźwiedź (jama 91 – Burchard 1973, 43, ryc. 4; też Kamińska 1973, 73 i nast., tabl. VIII 1-5, 7-14), Wyciąże (jama 241 – Kamińska 1973, tabl. IX 3; Kozłowski 1968, 29-30, tabl. VII 13-15) czy Malice (m.in. jama 2, 3 i 10 – Kamińska 1959, tabl. II 14, V 1; 1973, tabl. II 7, IV 4). Chronologię motywów liniowych nakłuc „rzeszowskich” w kulturze Malice cytowany badacz rozciągał po etap odpowiadający późnej fazie kultury Tiszapolgár. W tym kształcie całość zagadnienia została potem przedstawiona w pracy napisanej przezeń wspólnie z Anną Zakościelną (Kadrow, Zakościelna 2000, 207).

O ile dla występowania pojedynczych i podwójnych rzędów nakłuc w kulturze Malice zaakceptowana została chronologia dość szeroka, to datowanie uznawanego za *differentia specifica* późnej fazy rzeszowskiej motywu nakłuwanego trójkąta zostało bardziej zawężone. Według przytaczanej już opinii Sławomira Kadrowa wyrażonej w roku 1988, a później podtrzymanej (Kadrow 1996, 68), ich obecność ma się wiązać z późnym etapem (IIb) kultury Malice i z fazą B kultury Tiszapolgár (zob. Kadrow 1988, 22; 2006, 72; Kadrow, Zakościelna 2000, 208; Kadrow i in. 2003, 123-124; Michałak-Ścibior 1996, 48). Czy jednak rzeczywiście narodziny zdobniczej stylistyki „rzeszowskiej” należy wiązać z wpływami południowymi na etapie rozwiniętej kultury Tiszapolgár i późnej fazy Rzeszów?

Rozważania w tej kwestii zacznę od krytycznego przeglądu materiałów z trzech stanowisk małopolskich², na których pojawiły się elementy stylistyki „rzeszowskiej” w kontekstach mogących rzutować na chronologię i periodyzację późnej kultury Malice. Są to stanowiska w Nowej Hucie-Mogile, Sandomierzu-Krukowie i Michałowicach³.

Kraków-Nowa Huta-Mogila, pow. Kraków, stan. 48

Umieszczanie motywów nakłuwanych trójkątów w przedziale czasowym zawężonym do etapu odpowiadającego fazie B kultury Tiszapolgár zostało jak dotąd otwarcie zakwestionowane jedynie przez Małgorzatę Kaczanowską (1996, 13 *contra* Kadrow 1988; 1990) przy okazji podjętych przez nią na nowo studiów

² W dyskusji, którą tu podejmuję, większej roli nie mogą natomiast odegrać zespoły wołyńskie. W literaturze przedmiotu zwrócono już uwagę na odmienności w rozwoju eneolitycznych formacji na tym obszarze oraz konieczność osobnego, regionalnego opracowania zagadnienia ich periodyzacji i chronologii (Kadrow 1996, 58-59). Sposób i stopień opublikowania materiałów ukraińskich oraz brak wiarygodnych oznaczeń radiowęglowych odnoszących się do zespołów wczesnoeneolitycznych określanych jako kultura Hoszczka-Werbkowiec nie pozwalają dziś na podjęcie prób ich bardziej szczegółowej systematyzacji chronologicznej. Za dość dobrze opublikowane można uznać tylko stanowisko w Werbkowicach (Komorowski 1958). Stanowiska ukraińskie udostępnione są w literaturze wyłącznie w postaci wyboru materiałów niepowiązanych w sposób ścisły ze strukturami osadowymi (por. np. Konoplá 1999; tegoż 2005; Pozihov's'kij 2004).

³ Oprócz nich motyw trójkąta „rzeszowskiego” pojawił się również w Pleszowie (zob. ryc. 2: 11). W tym wypadku jednak naczynie zdobione w taki sposób nie należy do zespołu zwartego i może być tylko ogólnie łączone z grupą pleszowsko-modlnicką (Kulczycka-Leciejewiczowa 1969, 86; zob. też Kamińska, Kozłowski 1990, tabl. 15, 5). W oparciu o to znalezisko można w najlepszym wypadku wykazać jeden z rozdzźwięków między zakładanym przez Sławomira Kadrowa i Annę Zakościelną schematem periodyzacyjnym a akceptowaną przez nich chronotypologią. W świetle tego pierwszego zespołu typu Wężeńców miałyby być późniejsze niż grupa Modlnica-Pleszów (por. Kadrow, Zakościelna 2000, ryc. 45). Jednocześnie stylistyka „rzeszowska” miałyby się rozwijać dopiero na etapie współczesnym typowi Wężeńców. Wcześniej (Kadrow 1996, ryc. 7: 2) naczynie z Pleszowa wskazane zostało jako jeden z przejawów „rzeszowskich” w innych ugrupowaniach.

Ryc. 1. Najstarsze naczynia kultury Malice zdobione motywem „nakłuwanych trójkątów”: 1 – Kraków-Nowa Huta-Mogiła, stan. 48, ob. 40; 2 – Racibórz-Ocice, skupisko 19, ob. III (1 za Buratyński 1971; 2 za Kozłowski 1972)

Fig. 1. The oldest Malice culture pottery ornamented with ‘hanging triangles’: 1 – Kraków-Nowa Huta-Mogiła, stan. 48, feature 40; 2 – Racibórz-Ocice, cluster 19, feature III (1 after Buratyński 1971; 2 after Kozłowski 1972)

nad materiałami malickimi ze stanowiska 48 w Krakowie-Nowej Hucie-Mogile. W przytaczanym artykule zwróciła ona uwagę na obecność misy zdobionej ornamentem głębokich nakłuć w typie trójkątów „rzeszowskich” wśród klasycznych materiałów kultury Malice publikowanych przez Stanisława Buratyńskiego (1971, 34-35, tabl. X 5; tutaj ryc. 1: 1)⁴. Na tę samą miseczkę ze stanowiska 48 w Mogile wskazywała już zresztą Jadwiga Kamińska w swoim monograficznym artykule poświęconym kulturze Malice (Kamińska 1973, 91). Ta ostatnia wzmianka przeszła jednak niemal bez echa, a uwaga Małgorzaty Kaczanowskiej, choć zauważona (Kadrow 2006, 72), nie pociągnęła za sobą poważniejszej rewizji poglądów na temat datowania początków występowania diskutowanego wątku. Materiały z Nowej Huty Mogiły nie są jednakże jedyne, które mogły być wzbudzić szerszą dyskusję nad datowaniem motywu nakłuwanych trójkątów jako motywu przewodniego późnej fazy Rzeszów, a zarazem zasadnością wydzielenia tej ostatniej jako interkulturowego horyzontu.

Sandomierz-Kruków, pow. Sandomierz, stan. 20

Kolejne z zespołów skłaniających mnie do refleksji pochodzą z badań Jolanty Michalak-Ścibior i Haliny Taras w Sandomierzu-Krukowie. Wyniki tych prac zostały szczegółowo opublikowane (Michalak-Ścibior,

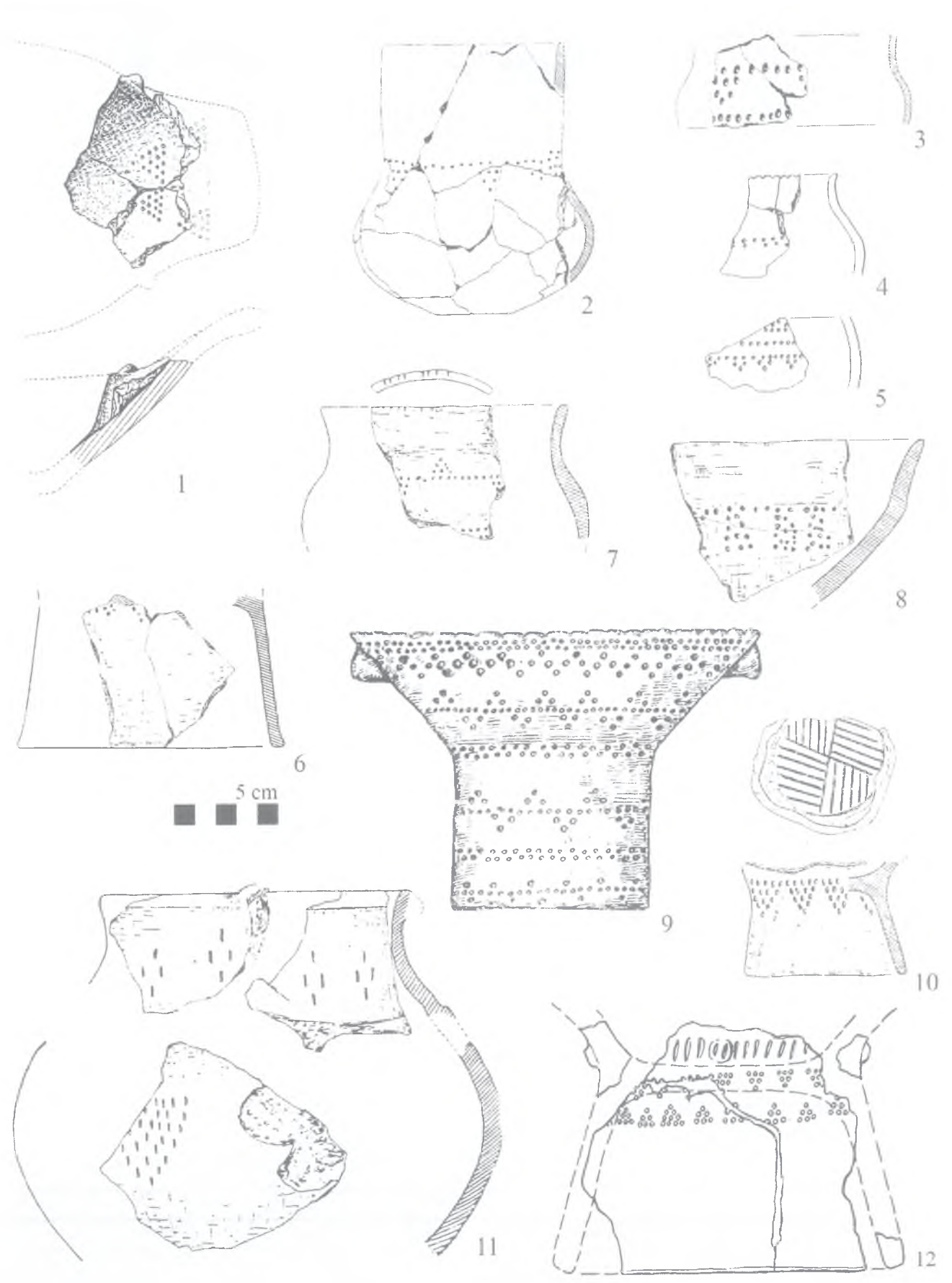
Taras 1995), były też potem dyskutowane w literaturze (np. Michalak-Ścibior 1996).

We wspomnianym źródłowym opracowaniu interesujących mnie tu zespołów badaczki wyróżniły w obrębie tego stanowiska „3 różnoczesowe zgrupowania obiektów [...], odpowiadające prawdopodobnie podstawowym jednostkom zagospodarowania osady, tj. zagrodom” (Michalak-Ścibior, Taras 1995, 83; por. też Michalak-Ścibior 1996, 38). Skupisko najstarsze, odpowiadające fazie późnoklasycznej (Ic), tworzyć mają obiekty 11, 11a, 12, 13 N/S i 13a. Ich przejściową pozycję chronologiczną wyznaczono na podstawie współwystępowania ornamentyki starszej, w postaci uproszczonych wątków nakłuwanych oraz malowanych białą i czerwoną farbą, razem ze zdobieniami za pomocą stempelka, który ma już być wyróżnikiem fazy rzeszowskiej kultury Malice (por. Michalak-Ścibior, Taras 1995, 132; Michalak, Ścibior 1996, 41-43).

Jako materiały najmłodsze na tym stanowisku potraktowane zostały zespoły ze zgrupowania I (obiekty 1a/1b, 2, 3 i 4), jednak kryteria, według których ustalono ich pozycję chronologiczną, nie zostały szczegółowo omówione ani w publikacji źródłowej, ani później. Można się jedynie domyślać, że do tak późnego datowania skłoniła badaczki obecność w jednym z obiektów naczynia zdobionego nakłuwanymi trójkątami (Michalak-Ścibior, Taras 1995, ryc. 5.1; tutaj ryc. 2: 2), przy jednoczesnej nieobecności jakichkolwiek elementów uznanych przez nie za „archaiczne” (por. tamże, ryc. 3.1, 13 i 5.1-21).

O ile jednak w przypadku zespołów najmłodszych można jeszcze domyślać się przesłanek, jakie kierowały autorkami przy wyróżnianiu tej fazy zasiedlenia stanowiska, to zupełną konsternację budzi pobeżna nawet analiza materiałów przypisanych pośredniemu etapowi funkcjonowania osady (faza IIa). Mam tu na myśli

⁴ Pozycję chronologiczną wspomnianego znaleziska potwierdza też jednoznacznie późnoneolityczny charakter współwystępujących z nim materiałów kamiennych (por. Kaczanowska, Kozłowski 1971, 105-108).

zespoły z obiektów 7 i 17, które wprawdzie nie należą do zgrupowania II, jednak zostały uznane za stylistycznie odpowiadające materiałom z tego skupiska (tamże, 132). I tak na przykład w obiekcie 7 znajdujemy obok siebie fragmenty naczyń zdobionych wiszącym trójkątem utworzonym z dużych nakłuc (tamże, ryc. 12.12; tutaj ryc. 2: 3) i ceramikę malowaną na biało-czerwono (tamże, ryc. 11.20-21), która ma być przecież jednym z najważniejszych wyróżników starszego („malowano-nakłuwanego”) etapu rozwoju kultury malickiej. Podobną sytuację notujemy w przypadku materiałów z jamy 17. Tym razem ze „zredukowanymi” do trzech nakłuc trójkątami wykonanymi w tej samej technice (tamże, ryc. 27.7, 10) wystąpił przeżytek w postaci fragmentu dwustozłkowatego garnka pokrytego uproszczonymi już wprawdzie rzędami nakłuc, jednak układających się w motyw właściwy jeszcze fazie I kultury Malice (tamże, ryc. 27.20; por. też analogiczne formy w jamie 108 na stanowisku 16 w Rzeszowie-osiedle Piastów, Kadrow 1990, ryc. 11a, 1; tenże 1996, ryc. 17: 1, 12).

Pierwszym wnioskiem stąd płynącym jest to, że chronologiczne rozwarstwienie omawianych materiałów na trzy zespoły nie zostało poparte wystarczającymi argumentami. Okazuje się przy tym, że rozpatrywanie datowania tych zespołów w kategoriach, jakie narzuca przyjmowana dotąd chronotypologia ceramiki późnej kultury Malice, prowadzi do pewnych sprzeczności. W tych zespołach ceramicznych występują przecież obok siebie elementy, które przyjęło się uważać za wyróżniki dwóch faz nienastępujących po sobie bezpośrednio (Ic i IIb !).

Spróbujmy zatem rozpatrzyć chronologię zespołów malickich z Sandomierza-Krukowa, uciekając się do argumentów innych niż powyżej zrelacjonowane. Mogą dziś wskazać dwa elementy, które bezdyskusyjnie lo-

kują omawiany zespół już na etapie rozwoju społeczności wczesnoeneolitycznych tej części Europy. Po pierwsze świadczy o tym charakter inwentarza krzemienno-rylcowego. Traktowany całościowo, jednoznacznie wpisuje się on w „nurt z rylcami”. Obecność tych narzędzi, jak również odpadków z ich produkcji – rylczaków – zaznacza się wyraźnie również w obiektach odnoszonych przez Autorki opracowania do etapu Ic kultury Malice (zob. Michalak-Ścibior, Taras 1995, 104-105, 129, ryc. 3.1-4, 6.3, 11.2-3, 18.1, 20.2, 8, 32.4-6). Duża rola rylców w zestawie narzędzi odkrytych na stanowisku jednoznacznie odzwierciedla przemiany obejmujące w ogóle wytwórczość krzemieniarską społeczności zamieszkujących obszar Polski południowej we wczesnym eneolicie. W kulturze Malice, obok omawianego zespołu, strukturę narzędziową zdominowaną przez rylce notujemy jeszcze w łączonym z wczesną fazą Rzeszów inwentarzu z Werbkowic (por. Zakościelna 1980/1981, 10-12). Tak wyraźnie w „nurt rylców” wpisuje się jeszcze krzemieniarstwo grup Pleszów-Modlnica (gdzie ich największa frekwencja wiąże się z zespołami modlnickimi) i Ocice, jak również materiały z Wężerowa (por. Kozłowski 1969, 149; Kaczanowska, Lech 1979, 20; Kaczanowska 1985, 159-160 i in.). Warto jednak zwrócić uwagę, że nie we wszystkich zespołach typu Modlnica udział rylców dominuje nad drapaczami. Ilustruje to materiał z Zagaja Stradowskiego, gdzie ich znaczną rolę można stwierdzić dopiero biorąc pod uwagę rylczaki i narzędzia kombinowane (Burchard, Valde-Nowak 2004, 54). Pod tym względem sytuacja w Sandomierzu-Krukowie jest analogiczna.

Inwentarz krzemienno-rylcowy z Sandomierza-Krukowa nie nosi jednocześnie żadnych cech bardziej progresywnych, takich jak makrolityzacja półsurowca wiórowego czy zwiększony udział wiórowców, które skłaniałyby do zdecydowanego umieszczenia go w rozwi-

Na sąsiedniej stronie:

Ryc. 2. Wczesnoeneolityczne naczynia kultury Malice i ugrupowań sąsiednich zdobione motywem nakłuwanych trójkątów: 1 – Michałowice, stan. 27, ob. IV; 2 – Sandomierz-Kruków, stan. 20, ob. 1b; 3 – tamże, ob. 7; 4-5 – Boguszewo, stan. 43, ob. 6; 6, 8 – Rzeszów-Osiedle Piastów, stan. 16, jama 39; 7 – tamże, jama 72; 9 – Horew; 10 – Rzeszów, stan. nieznanne, znalezisko luźne; 11 – Kraków-Nowa Huta-Pleszów, stan. 17-20, znalezisko luźne; 12 – Lochenice, ob. 31/81 (1 za Czekaj-Zastawny, Kruk 1997; 2-3 za Michalak-Ścibior, Taras 1995; 4-5 za Kirkowski, Sosnowski 1994; 6-8, 10 za Kamińska 1973; 9 za Masson, Merpert 1982; 11 za Kulczycka-Leciejewiczowa 1969; 12 za Buchvaldek 1990)

Fig. 2. Early Enolithic Malice culture's and related units' pottery ornamented with 'hanging triangles': 1 – Michałowice, site 27, feature IV; 2 – Sandomierz-Kruków, site 20, feature 1b; 3 – feature 7; 4-5 – Boguszewo, site 43, feature 6; 6, 8 – Rzeszów-Osiedle Piastów, site 16, feature 39; 7 – feature 72; 9 – Horiv; 10 – Rzeszów, site unknown, stray find; 11 – Kraków-Nowa Huta-Pleszów, site 17-20, stray find; 12 – Lochenice, feature 31/81 (1 after Czekaj-Zastawny, Kruk 1997; 2-3 after Michalak-Ścibior, Taras 1995; 4-5 after Kirkowski, Sosnowski 1994; 6-8, 10 after Kamińska 1973; 9 after Masson, Merpert 1982; 11 after Kulczycka-Leciejewiczowa 1969; 12 after Buchvaldek 1990)

niętej fazie wczesnego eneolitu. Przeciwno temu przemawiałoby również lokalne w swoim charakterze spektrum surowcowe pozostałości kamiennych odkrytych na stanowisku. Z drugiej strony jednak argument ten nie może w jednoznaczny sposób świadczyć, że społeczności małopolskie – korzystając na co dzień z takich zestawów narzędziowych, jakie notujemy w Sandomierzu-Krukowie – nie użytkowały już na tym etapie długich wiórów. Doskonale ilustruje to przypadek zespołu grobowego z Dziekanowic (Jaśkowiak, Milisauskas 2001, 124-126). W skład wyposażenia tego pochówku (zob. tamże, ryc. 20: 1-3) wchodził między innymi makrolityczny wiór wykonany z krzemienia wołyńskiego. Grób bez wątplenia związany jest z grupą/fazą Modlnica. W tym samym czasie we wczesnoeneolitycznych inwentarzach osadowych tej formacji makrolityzacja półsurowca się nie zaznacza. Również napływ wschodnich surowców kredowych nie odgrywa wówczas w rejonie podkrakowskim większej roli ekonomicznej. Ich obecność wśród pozostałości osadowych manifestuje się śladowo. W wypadku wióra z Dziekanowic mamy ewidentnie do czynienia z cyrkulacją dóbr prestiżowych.

Wróćmy jednak do kwestii materiałów z Sandomierza-Krukowa. Kolejnym argumentem przemawiającym za wczesnoeneolityczną chronologią przebadanych tu zespołów malickich jest współwystępowanie w obiekcie 11 (uznanym za późnoklasyczny) uproszczonych wątków nakłuwanych oraz ceramiki malowanej na biało i czerwono obok poziomo przekłutego, różkowato wyciągniętego ucha (Michalak-Ścibior, Taras 1995, ryc. 18.15; Michalak-Ścibior 1996, ryc. 9). Wzorec tego ostatniego tkwi bezpośrednio w stylistyce kultury Tiszapolgár (por. np. Bognár-Kutzián 1963, tabl. XV, 7-8, XXXIV, 3, i in.; tejsze 1972, tabl. VIII, 1-3, IX, 1-4 i nast.; Šiška 1968, III, ryc. 34: 20 i inne; Lazarovici 1983, 9, ryc. 7/21 i inne; Jercošan 2002, tabl. 46/1, 137/1). Na obszarach położonych na północ od łuku Karpat analogię doń znajdujemy jeszcze w modlnickich zespołach grupy Pleszów-Modlnica (zob. Kaczanowska 2006, 41, 52, ryc. 4: 6; 106, fot. u dołu). Istnieją więc rzeczowe podstawy, by materiały z Sandomierza-Krukowa uznać za współczesne już fazie Modlnica (jeżeli zaakceptować młodszą od pleszowskich pozycję materiałów typu Modlnica) i kulturze Tiszapolgár, a nie odcinkowi wcześniejszemu, jak to dotąd przyjmowano (por. Kadrow, Zakościelna 2000, ryc. 45). Taka chronologia zespołów z Sandomierza-Krukowa powinna w pierwszym rzędzie skłaniać do zastanowienia nad zbyt sztywno chyba jednak przyjmowanym podziałem

na późnoneolityczne zespoły malickie o charakterze malowano-kłutym i późniejsze, eneolityczne – pozbawione tych elementów. Dla zasadniczego przedmiotu prowadzonej tu dyskusji najważniejsza jest jednak obecność na tym etapie rozwoju kultury Malice motywu „wiszących trójkątów”.

Michałowice, gm. Michałowice, stan. 27

W publikacji wyników niewielkich badań wykopaliskowych przeprowadzonych na tym stanowisku (Czekaj-Zastawny, Milisauskas 1997) zasugerowano istnienie w tym miejscu pozostałości kilku neolitycznych faz osadniczych. Dla tych rozważań istotne są wyróżnione tu pozostałości zasiedlenia związane z kulturą Malice i starszą fazą grupy Pleszów-Modlnica. Z pierwszym z ugrupowań powiązано dwa stratyfikowane obiekty oznaczone numerami IV i VII, natomiast z fazą Pleszów – jamę I (grób) oraz obiekt XII. Najpoważniejsze zastrzeżenia można wysunąć wobec wydzielonego na stanowisku pleszowskiego etapu zasiedlenia. Wątpliwości budzi metoda oddzielania materiałów rzekomo związanych z fazą Pleszów od materiałów malickich. Jak przyznają Agnieszka Czekaj-Zastawny i Sarunas Milisauskas (tamże, 62, przyp. 4), materiał obu ugrupowań, posiadając analogiczne cechy wytwórcze i zbliżone formy ceramiczne, jest niemal niemożliwy do rozdzielania. Jednocześnie sposób, w jaki badacze postanowili wyjść z powodowanego tym impasu, jest trudny do zaakceptowania. Piszą mianowicie: „za podstawę podziału przyjęto typowy dla kultury malickiej ornament, natomiast drobne fragmenty pochodzące z niezdobionych części naczyń, przesunięto do grupy pleszowskiej”. W efekcie uzyskany obraz jest dość zaskakujący. O ile wśród ceramiki znalezionej w obiektach stosunkiem 1:4 przeważają fragmenty naczyń związanych z kulturą Malice, to w materiale znalezionym na tej samej przestrzeni, ale pochodzącym spoza jam, proporcje te są odwrócone. Ułamki naczyń przypisanych fazie Pleszów miałyby być przeszło 40-krotnie liczniejsze niż znalezione ceramice związane z kulturą Malice. Według tych samych zestawień relacja ilościowa fragmentów obu dyskutowanych formacji kształtuje się podobnie nawet na ćwiartce arowej (339B), w obrębie której odsłonięto wyłącznie obiekty związane z kulturą Malice. Zaledwie 7 ze 119 fragmentów ceramiki znalezionych we wspomnianej jednostce eksploracyjnej ma mieć związek z kulturą Malice, 107 zaś z fazą Pleszów (!). Wprawdzie autorzy zastrzegają, że opisaną operację

przeprowadzono jedynie w przypadku materiału spoza obiektów, ale trudno oprzeć się wrażeniu, że te same kryteria zdecydowały o włączeniu do fazy Pleszów obiektu XII. Zawierał on jedynie 24 ułamki naczyń, z których 22 mają się łączyć z kulturą Lengyel, a pojedyncze z KCWR i kulturą Malice (tamże, tabela 1). Mimo więc że istnieją wszelkie przesłanki, by wątpić w homogeniczny charakter zespołu ceramicznego przypisanego tej jamie, został on w większości związany z fazą Pleszów. Sytuację pogarsza to, że – wskutek błędu przy składzie artykułu (por. tamże ryc. 22 i 23) – rysunki ceramiki łączonej przez cytowanych badaczy z fazą Pleszów nie zostały opublikowane, natomiast w innym miejscu (tamże, 71) znaleźć można informację o generalnie niezwykle mało dystyngtywnym charakterze materiału ceramicznego wiązanego z tą fazą. Faktycznie taki charakter ma większość ułamków naczyń rozpoznanych na tym stanowisku jako ceramika pleszowska (por. tamże, ryc. 24-27). Zaprezentowane dystyngtywne fragmenty ceramiki, wśród nich dwustozkowate misy czy brzuśce naczyń zdobione masywnymi wypłaszczonymi guzami, można też z łatwością wpisać do fazy Modlnica (por. np. Kamińska, Kozłowski 1990, 52-53, tabl. 25-27). W przypadku jednego naczynia zaliczonego w publikacji materiałów z Michałowic do fazy Pleszów możnaby się nawet pokusić o wskazanie analogii w kulturze Tiszapolgár. Chodzi o fragment misy, której wylew opatrzony jest szerokim, „taśmowatym”, wewnętrznym zgrubieniem (Czekaj-Zastawny, Milisauskas 1997, ryc. 26: 2). Tak uformowane misy znane mi są z cmentarzyska w Vel'kých Raškovcach (Vizdal 1977, np. 36, tabl. XVI, 1).

Zespół kluczowy dla roztrząsanych tu zagadnień zawierał obiekt oznaczony numerem IV. O związanym z nim materiale ceramicznym badacze (Czekaj-Zastawny, Milisauskas 1997, 86) piszą: „Na szczególną uwagę zasługuje [...] fakt, że typy zdobnictwa uznawane za wyróżniki poszczególnych faz chronologicznych wydzielanych przez Sławomira Kadrowa [...], pochodzą z wypełniska tego samego obiektu [...]. Wystąpiły tu: wątki nakłuwane oraz malowane białą i czerwoną farbą [tamże, 62-63, ryc. 18: 15-17], typowe dla fazy klasycznej (Ib); ornamentyka odciskana [tamże, 67-68, ryc. 18: 6, 10, 13; 19: 2-4, 7-8, 10; 20: 2] – właściwa fazie późnoklasycznej (Ic) oraz całej fazie rzeszowskiej (IIa, IIb); motyw „wiszących trójkątów” będący przejawem wpływów tiszapolgarskich – obecny w rozwiniętym etapie fazy rzeszowskiej [tamże, ryc. 19: 6, zob. ryc. 2: 1].” Sytuację tę autorzy tłumaczą naruszeniem starszego obiektu (VII) przez interesującą mnie jamę

i związaną z tym niehomogenicznością wypełniska jamy IV. Wprawdzie niejednorodny charakter materiału ceramicznego z tego obiektu nie budzi wątpliwości (obecne są tu również fragmenty ceramiki związanej z osadnictwem KCWR; tamże, 56-58, 60-61, tab. I, ryc. 13: 1-3; 16), jednak nieliczny materiał malicki z jamy starszej (por. tamże, ryc. 20: 5-7) nie nosi zdobień. Jedyną podstawą, by łączyć go z fazą klasyczną tej kultury, jest obecność niezdobionego pucharka gruszkowatego, wykonanego z masy ceramicznej o identycznych cechach co znalezione na stanowisku tej samej formy naczynia zdobione ornamentem kłutym (por. tamże, 63). Ostatecznie więc należy uznać, że chronologicznego rozwarstwienia materiału ceramicznego kultury Malice z jamy IV dokonano według tego samego klucza typochronologicznego co w przypadku publikacji zespołów z Sandomierza-Krukowa. Mając na uwadze obserwacje poczynione w odniesieniu do sandomierskiego stanowiska, nie mamy chyba dostatecznych powodów, by wykluczać związek ułamków naczyń noszących ślady białej i czerwonej farby, a także ceramiki nakłuwanej, z przeważającymi w Michałowicach materiałami wczesnoeneolitycznymi. Na możliwość współwystępowania ornamentyki odciskanej, nakłuwanej i malowanej wskazują też inne zespoły podkrakowskie, takie jak choćby późnoklasyczny inwentarz ceramiczny pochodzący z jamy 91 w Niedźwiedziu, stanowisko 1 (zob. Kamińska 1973, tabl. VIII, 1-5, 7-14)⁵.

Do zmiany stanowiska w kwestii wydzielanych w Michałowicach faz zasiedlenia wydaje się także prowadzić analiza materiału krzemienego pozyskanego w trakcie tych badań. Zaczynając od inwentarzy krzemienych odkrytych w obiektach, podobnie jak w przypadku ceramiki, z łatwością można wykazać brak ścisłości przy ich rozdzielaniu. Mimo że część obiektów zawierała domieszkę materiałów kultury ceramiki wstęgowej rytej (np. jamy IV, XII – zob. Czekaj-Zastawny, Milisauskas 1997, tab. I i IV), a więc ewidentnie starszych od ceramicznych zespołów je datujących, możli-

⁵ Warto przypomnieć, że w swojej pierwszej pracy poświęconej zagadnieniu Sławomir Kadrow, biorąc za podstawę obecność motywów nakłuwanych, włączał tego typu materiały w zakres fazy rzeszowskiej (por. Kadrow 1988, 19, 22-24, ryc. 1). Później z opinii tej się wycofał argumentując, że występujące we wspomnianych zespołach wątki złożone z głębokich nakłuc są „obce typowi rzeszowskiemu” (Kadrow 1996a, 51, 58). Ale odciskany okrągłym stempelkiem motyw trójkąta znaleziony w Michałowicach takim już z pewnością nie jest.

wość przemieszania także pewnej ilości zabytków krzemiennych nie została wzięta pod uwagę i wszystkie one związane z przypisaną danemu obiektowi fazą osadniczą. Analizując inwentarz krzemienno spoza obiektów, Autorzy nie znaleźli już metodycznego „panaceum” podobnego temu, jakim posłużyli się do rozdzielania materiałów ceramicznych. O chronologii materiału wyrazili się ogólnie pisząc, że jest on neolityczny (tamże, 80-85, tab. V). Tymczasem niektóre elementy struktury tego zespołu zabytków są zastanawiające. Chodzi tu przede wszystkim o charakter inwentarza narzędziowego. W tym wypadku bowiem nasycenie materiałem ceramicznym przypisanym poszczególnym fazom zasiedlenia stanowiska nie przekłada się w ogóle na jego strukturę. Na ogólną liczbę 64 narzędzi 38 znaleziono w obrębie jednostek eksploracyjnych, bez powiązania z konkretnymi strukturami osadowymi. Materiał ten powinien być zdominowany przez pozostałości z pleszowskiego etapu zasiedlenia stanowiska i zawierać sporą domieszkę materiału starszego, związanego z KCWR. Jednak wśród ogółu narzędzi odkrytych na stanowisku rylce mają taki sam udział jak drapacze – po 25% (wliczając w to formy odłupkowe). Frekwencja rylców okazuje się jeszcze większa, jeżeli wziąć pod uwagę wyłącznie materiał znaleziony poza obiektami. Wówczas ich odsetek rośnie do blisko 32%, co już bezsprzecznie wysuwa je na pierwsze miejsce w grupie narzędzi (por. tamże, tab. IV i V). Co więcej, udział narzędzi tego typu i tak musi być nieco zaniżony przez obecność zdominowanej drapaczami domieszki materiałów KCWR. Jeżeli ponadto zaakceptować ustalenia dotyczące diachronicznych przemian w krzemieniarstwie kultur naddunajskich w Małopolsce (a autorzy opracowania stoją na takim stanowisku – zob. tamże 85), frekwencję rylców na korzyść drapaczy powinna dodatkowo radykalnie pomniejszyć obecność krzemieniarzskich pozostałości z fazy Pleszów. Przecież pojawiające się wówczas rylce nadal stanowią grupę nieliczną, zupełnie jeszcze ustępując drapaczom. Tymczasem w przypadku inwentarza z Michałowic nie chodzi bynajmniej o inicjalny etap tzw. nurtu z rylcami, jak sugerować by mogło padające w podsumowaniu podrozdziału o krzemieniarstwie lakoniczne stwierdzenie, zgodnie z którym rylce na stanowisku są „dość liczne” (Czekaj-Zastawny, Milisauskas 1997, 85). Zaobserwowane w grupie narzędziowej relacje ilościowe wskazują jednoznacznie, że mamy tu do czynienia z inwentarzem, na który składa się przede wszystkim materiał wczesnoeneolityczny, wpisujący się całkowicie w obraz krzemieniarstwa fazy (grupy?) Modlnica.

Optując za młodszą chronologią diskutowanych materiałów, nie próbuję jedynie zmienić ich pozycji taksonomicznej w obrębie grupy Pleszów-Modlnica (taką opinię zob. np. Burchard, Valde Nowak 2004, 63). Materiały uznane przez Autorów za pleszowskie i późnomalickie w rzeczywistości zostały rozdzielone zupełnie arbitralnie. Moim zdaniem wiążą się najprawdopodobniej z tym samym, wczesnoeneolitycznym etapem zasiedlenia stanowiska i mają charakter przejściowy, malicko-modlnicki. W przypadku osady położonej w regionie podkrakowskim nie powinien dziwić fakt, że malicka stylistyka ceramiki – pod wpływem impulsów lendzielskich – w pewnym momencie zaczyna ewoluować ku zespołom typu Pleszów-Modlnica, podobnie jak to się dzieje na Górnym Śląsku, gdzie lokalnie rozwijająca się tradycja malicka ewoluuje w kierunku grupy Ocice (por. np. obiekt 56 z Raciborza-Starej Wsi – Kurgan Przybylska 2004, 111, 116, ryc. 11:1-5).

Wskazując na bezpośrednią ewolucję cech zespołów Malice-Modlnica, dotykam przede wszystkim niezwykle istotnego zagadnienia chronologii i pozycji taksonomicznej materiałów pleszowskich. Wbrew podręcznikowym i utartym opiniom (por. np. Kulczycka-Leciejewiczowa 1979, 111-115; Kamińska-Kozłowski 1990, 33-43; Kaczanowska 2006), relacje między oboma składowymi grupy Pleszów-Modlnica oraz ich podłożem nie są klarowne.

Warto tu może przytoczyć „obrazoburczy” wywód Włodzimierza Wojciechowskiego. Wrocławski archeolog, borykając się z problematyką periodyzacji późnego neolitu śląskiego, w nawiązaniu do zespołów podkrakowskich pisał tak: „Domieszka ceramiki kultury ceramiki wstęgowej kłutej w grupie samborzecko-opatowskiej kultury lendzielskiej wykazuje w formach naczyń (gruszkowatych zwężających się ku górze) wyraźne nawiązania do III fazy kultury ceramiki wstęgowej kłutej. Zdaniem Kamińskiej podkrakowska grupa malicka jest nieco młodszą od grupy samborzeckiej, lecz nieco starszą od grupy pleszowskiej. W grupie pleszowskiej ceramika zdobiona ornamentem kłutym (zdaniem niektórych badaczy) nie występuje. W podkrakowskich zespołach malickich występuje natomiast ornament kłuty w układzie skośnie szrafurowanych trójkątów o cechach odpowiadających tak fazie IVa jak i IVb. Wynikałoby z tego, że powinna ona być młodszą od osady w Kornicach, w której przecież ceramika »kłuta« ma cechy fazy III, czyli jednocześnie młodszą od grupy pleszowskiej, której osada w Kornicach jest współczesna. Obserwujemy tu więc pewną sprzeczność. W tym kontekście istotne wydaje się nieco chwiejne stanowisko

Kulczyckiej-Leciejewiczowej co do obecności lub braku ceramiki »kłutej« w zespołach pleszowskich. Pisze ona: » Trudno stwierdzić czy towarzyszyły im (tzn. naczyńiom czerwono i biało malowanym – przyp. mój, W.W.) też formy z ornamentem kłutym, osiedla pleszowskie bowiem rozwijały się zwykle na miejscach starych siedzib grupy samborzeckiej lub malickiej, z których mogły pochodzić fragmenty ceramiki tak zdobionej. Wydaje się (podkr. moje – W.W.) jednak, że ów rodzaj ornamentu wyszedł już wówczas nad Wisłą całkiem z użycia...«. Brak więc absolutnej pewności, że w grupie pleszowskiej ceramika »kłuta« nie występuje. Zachodzi natomiast możliwość relikтового występowania w niej ceramiki »kłutej« podobnej do tej, jaka występuje w grupie samborzeckiej, a ta nosi cechy podobne do ceramiki fazy III kultury ceramiki wstępowej kłutej. Mielibyśmy wówczas w grupie pleszowskiej do czynienia z sytuacją, gdy ceramika czerwono i biało malowana występuje z ceramiką »kłutą« fazy III, tj. z sytuacją podobną do występującej na Górnym Śląsku (ceramika czerwono i biało malowana + ceramika »kłuta« fazy III – Kornice) i na Dolnym Śląsku (ceramika czerwono i biało malowana + ceramika »kłuta« o krokwiastym układzie ornamentu fazy III – Janówek) z tym, że w grupie pleszowskiej mogłyby funkcjonować nadal kłute motywy typowe dla zachodniej Małopolski kontynuujące układy samborzeckie. Istotne jest także to, że dla określenia relacji chronologicznej osad pleszowskich do malickich posługiwano się dotąd jedynie stratygrafia pozioma, przy czym Kamieńska nie cytuje ani jednego wypadku przecięcia jamy »malickiej« przez jamę »pleszowską«; nie cytuje także sytuacji odwrotnej. Zachodzi więc domniemanie, że proponowaną przez Kamieńską sekwencję: grupa samborzecka – malicka – pleszowska należałoby dla rejonu podkrakowskiego przekształcić na rzecz sekwencji: grupa samborzecka – pleszowska – malicka» (Wojciechowski 1987, 89).

Nie będę tu rozstrzygał o słuszności, będącego punktem wyjścia wywodu, stwierdzenia, zgodnie z którym ceramika nakłuwana z Kornic ma nawiązywać do III fazy KCWK. Jedyna, niezwykle oszczędna, publikacja materiałów ze wspomnianego stanowiska (Chochorowska, Chochorowski 1984) wyklucza dziś wyjaśnienie kwestii w konfrontacji z literaturą. W każdym razie proponowana – absolutnie rewolucjonizująca – zmiana w sekwencji rozwoju ugrupowań podkrakowskich wydaje się być nieco „na wyrost”. Z punktu widzenia prowadzonej tu dyskusji nie to jest jednak najistotniejsze. Chodzi o dobitnie wyartykułowane wąpli-

wości w kwestii wyłączenia z inwentarzy grupy Pleszów ceramiki nakłuwanej. Przynajmniej we wczesnym etapie rozwoju grupy Pleszów-Modlnica powinniśmy się spodziewać funkcjonowania jakiejś (przeżytkowej?) formy zdobień nakłuwanych, tak jak obserwujemy je na Górnym Śląsku (Kornice, Janówek).

Oczywiście takimi przypuszczeniami nie sposób wypełnić taksonomicznej luki na sugerowanej tu linii ewolucyjnej Malice → Modlnica. W poszukiwaniu rozwiązania postawionych tu kwestii duże znaczenie wydaje się mieć wysunięta ostatnio przez Barbarę Burchard i Pawła Valde-Nowaka (2004, 55-64) sugestia przesunięcia w taksonomii ugrupowań podkrakowskich. Postulując konieczność sprecyzowania relacji pleszowsko-modlnickich, skłaniają się oni ku pogładowi o ich współczesności. Cytowani autorzy zwracają uwagę przede wszystkim na niemal całkowite terytorialne wykluczanie się grup Pleszów i Modlnica. Pierwsza z wymienionych formacji ma mieć zasięg zdecydowanie mniejszy, ograniczający się w zasadzie do „podkarpackiego płata lessu u ujścia Raby z Karpat, rejonu Krakowa-Nowej Huty [...] i jaskiń południowo-zachodniej Jury Krakowsko-Częstochowskiej”. Jednocześnie uderza brak materiałów grupy Modlnica w jurajskich jaskiniach (obserwacja Ewy Rook – 1980, 72), przy dobrze udokumentowanej sieci osiedli otwartych jej ludności na tym terenie. Zasięg grupy Modlnica jest zdaniem krakowskich archeologów dużo większy i – w przeciwieństwie do grupy Pleszów – zajmuje lewobrzeże Wisły. Jedyne rejonem, gdzie obszar występowania grupy Modlnica wydaje się pokrywać z „enklawą” pleszewską, jest Nowa Huta. To, zdaniem krakowskich archeologów, może być pośrednim argumentem na rzecz chronologicznych różnic między obydwoma grupami. Przyczyny zróżnicowania tych zespołów mogły mieć jednak równie dobrze charakter społeczno-gospodarczy (ukierunkowanie społeczności grupy Pleszów na eksploatację solanek *versus* wydobywanie i przetwórstwo krzemienia przez ludność grupy Modlnica?).

Duże wątpliwości, co do walorów motywu nakłuwanych trójkątów jako wyznacznika późnej fazy rzeszowskiej nasuwają się również w związku ze znaleziskami tego typu pochodzącymi z zachodnich krańców ich rozprzestrzenienia, tj. ze Śląska i Moraw. Niestety, niewiele do kwestii chronologii wnosi odkrycie fragmentu misy na nóżce zdobionej „wiszącymi” trójkątami na stanowisku w Lochenicach (ryc. 2: 12; Buchvaldek 1990, 19, ryc. 3: 12; też Zápotocká 1998, 225, tabl.

116: 31: 1). Obiekt 31/81, w którym znaleziono wspomniane naczynie to najprawdopodobniej pozostałość zniszczonego grobu. Poza interesującą mnie tu nóżką misy, jama ta nie zawierała innych znalezisk. Jednocześnie sam diskutowany fragment naczynia nie pozwala na sprecyzowanie chronologii, datowanie znaleziska jest zatem bardzo ogólne. Badacze czescy dopuszczają możliwość datowania go od schyłku kultury ceramiki wstęgowej kłutej (faza V) po koniec kultury Lengyel (Buchvaldek 1990, 24; Zápotocká 1998, 225). Odkrycie to może budzić ciekawość o tyle, że jest dziś najbardziej na południe wysuniętym stanowiskiem w zachodnim zasięgu występowania „wiszących” trójkątów. Nie powinno być jednak wielkim zaskoczeniem, ponieważ od dawna znany jest szereg naczyń fazy MMK II zdobionych innymi motywami nakłuwanymi (głównie rombami; por. np. Košťurík 1973, 35-36, tabl. 1: 5, 2: 10, tabl. 21). Dla dyskusji nad „wiszącymi” trójkątami kluczowe znaczenie ma jednak kontekst, w jakim odkryto naczynie zdobione tym motywem w Raciborzu-Ocicach.

Racibórz-Ocice, gm. Racibórz, stan. 2

W związku z poruszonymi tu kwestiami interesuje mnie zespół zabytków malickich pochodzących z jamy III należącej do skupiska 19. Wśród ceramiki z tego obiektu, obok naczynia zdobionego wiszącymi trójkątami (Kozłowski 1972, 129, ryc. 40f; tutaj ryc. 1: 2), wystąpiły „klasyczne” jeszcze w swoim charakterze nakłuwane motywy malickie (tamże, 128-129, ryc. 39) razem z ornamentami odciskanymi i nacinanymi (tamże, 126-128, ryc. 37) oraz elementami plastycznymi, takimi jak guzki zdobiące krawędzie ucha (tamże, 129, ryc. 41a), charakterystycznymi już dla schyłku fazy Ib (zob. Kozłowski 1972, 164-169; por. też np. materiały ze stanowiska 48 w Krakowie-Nowej Hucie-Mogile – Buratyński 1971; Kaczanowska 1996).

Pozycję chronologiczną tej jamy potwierdza też podwójna relacja stratygraficzna z obiektami zaliczonymi do młodszej fazy grupy Ocice. Tę ostatnią zaś, na podstawie odniesień stylistycznych w ceramice oraz charakteru zespołów krzemiennych, można z całą pewnością uznać za współczesną grupie Modlnica i kulturze Tiszapolgár (zob. Kozłowski 1972, 172-185; Kamińska, Kozłowski 1990, 51-52).

Biorąc pod uwagę wszystkie powyższe fakty, włączanie jamy III do fazy Rzeszów (por. Kadrow 1996,

mapa na ryc. 1 i ryc. 7, 6) jest błędne. Jest to drugi, obok stanowiska 48 z Krakowa-Nowej Huty-Mogily, przypadek wystąpienia „wiszących” trójkątów w późnych, klasycznych (Ib wg Sławomira Kadrowa) zespołach kultury Malice.

Najprawdopodobniej źródłem nieporozumienia jest w tym wypadku pomyłka w publikacji Jadwigi Kamińskiej i Janusza Kozłowskiego z 1990 roku. Ilustrując ustępy poświęcone grupie Ocice, wspomniani Autorzy posłużyli się tablicą (tabl. 24), na której przypisali jednemu obiektowi (tam oznaczonemu numerem 21) ceramikę pochodzącą w rzeczywistości z trzech jam należących w dodatku do dwóch różnych skupień: obiektów I (Kozłowski 1972, 137-139, ryc. 46) i II (tamże, 140-142, ryc. 48) należących do skupienia (a nie jamy!) 21 oraz jamy III należącej do skupienia 19 (tamże, 129, ryc. 40f). Dodatkowo, w przypadku zabytku wskazywanego w ostatniej cytacji, odnoszący się doń opis („[...] drei Buckel können eine Art Dreieck bilden” – Kamińska, Kozłowski 1990, 49) nie zgadza się z zamieszczoną ilustracją (tamże, tabl. 24, 16). W artykule z roku 1988 Sławomir Kadrow stanowiska w Ocicach jeszcze w swoich rozważaniach nie uwzględnił (por. Kadrow 1988, 13-19 i mapa na ryc. 1), natomiast wracając do tego zagadnienia w publikacji z roku 1996, posłużył się już tylko monografią badaczy krakowskich, nie sięgając po źródłowe opracowanie wyników badań w Raciborzu.

Warto także powrócić do zagadnienia obecności motywów rzeszowskich, w tym „wiszącego trójkąta”, w zespołach niżowych. Największe znaczenie ma tu oczywiście zespół ceramiczny z jamy 6 na stanowisku 43b w Boguszewie, gm. Gruta (Kirkowski, Sosnowski 1994, 120, ryc. 10; zob. ryc. 2: 4-5). Jego pozycja chronologiczna w obrębie systematyki eneolitycznych ugrupowań niżowych była już kilkakrotnie dyskutowana. Materiał ten – na podstawie analizy receptur ceramicznych, stylistyki oraz kontekstu zalegania – jest najczęściej odnoszony do fazy IIIa według systematyki kujawskiej (tamże; też Kukawka 1996), jednak można również spotkać opinie odmienne. Jak pisze Ryszard Grygiel (1996, 98): „pozycja chronologiczna tych materiałów, z uwagi na niewielką ilość tzw. datowników nie jest w pełni jasna i być może należy je synchronizować z początkiem rozwoju grupy brzesko-kujawskiej na Kujawach”. W tym kontekście warto by może przypomnieć jeszcze o innym zespole z Ziemi Chełmińskiej. Są to znaleziska z miejscowości Wielkie Radowiska.

Wielkie Radowiska, gm. Dębowa Łąka, stan. 36

Dla prowadzonej tu dyskusji ważny jest zespół ceramiczny z obiektu I na tym stanowisku. Na naczyniach pochodzących z tej jamy wystąpiły obok siebie między innymi ornamentyka nakłuwana i motyw zwielokrotnionego „wiszącego trójkąta” (Kirkowski, Sosnowski 1994, ryc. 7: 9-10). Odnośnie datowania tego zespołu cytowani autorzy piszą: „Ze względu na niewielką liczebność zbioru, jak i małe ilości ceramiki zdobionej [...] trudno nam [go] obecnie umiejscowić bardziej szczegółowo w dotychczasowym schemacie chronologicznym. Wydaje się, że ze względu na znikomą ilość ceramiki kłutej oraz strukturę technologiczną [...] należy uznać je za najpóźniejsze materiały wczesnego odcinka KPCW (faza IIa) [...]”. Materiały te wydają się być przejawem zainicjowania procesu powstawania lokalnej struktury kulturowej – grupa brzesko-

jawska (fazy IIb-III KPCW)” (Kirkowski, Sosnowski 1994, 117). Niestety, w literaturze przedmiotu poświęconej zagadnieniom oddziaływań malickich na Niżu i fazy rzeszowskiej w ogóle kwestia tych materiałów nie była już później podnoszona (por. np. Grygiel 1996, 98-109; Kadrow 1996, 68, ryc. 1).

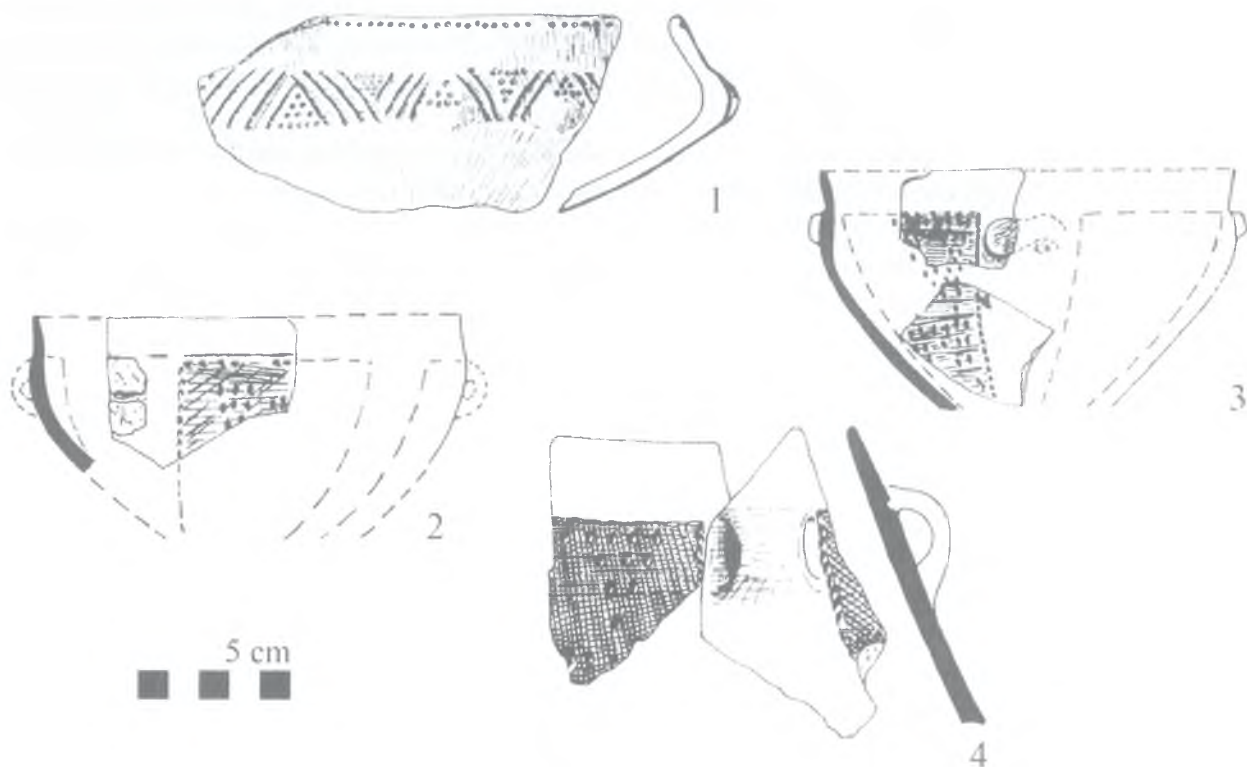
W świetle przyjmowanego najczęściej datowania zespołów z Boguszeza, inwentarz z Wielkich Radowisk wydaje się rozszerzać radykalnie zakres chronologiczny występowania wątków rzeszowskich na Niżu. Gdyby jednak materiały rzeszowskie z tego pierwszego stanowiska uznać za zajmujące wcześniejszą pozycję w systematyce kujawskiej, mielibyśmy raczej argument na rzecz synchronizowania fazy Rzeszów już z II fazą rozwoju KPCW. Byłoby to w zgodzie z generalną „ostro profilowaną” stylistyką ceramiki KPCW na tym etapie (por. np. Czerniak 1994, 68), mieszczącą się w stylistycznym horyzoncie Rzeszów-Pleszów-Modlnica-Ocice.

ŚRODKOWY ENEOLIT

Nieco inaczej przedstawiały się zapatrywania na obecność zdobionych wątków nakłuwanych w kulturze lubelsko-wołyńskiej. Anna Zakościelna (1986, 36-45; 1996, 104) wypowiadając się o materiałach z Lasu Stockiego, wśród których pojawiają się motywy „rzeszowskie”, od początku nie miała wątpliwości co do związku wspomnianych wątków z kulturą lubelsko-wołyńską i traktowała je jako bezpośrednie nawiązania do późnej fazy rzeszowskiej (IIb). Odmienne Sławomir Kadrow, charakteryzując po raz pierwszy fazę rzeszowską, bardzo sceptycznie wypowiadał się o związkach tego typu ornamentyki z kulturą lubelsko-wołyńską: „Publikacje źródłowe materiałów z Wąwolnicy i Lasu Stockiego rozstrzygną, czy znalezione tam zabytki fazy rzeszowskiej stanowią integralną część zespołów KL-W, jak sugeruje autorka badań [...], czy też stanowią ślady niezależnego osadnictwa fazy rzeszowskiej bezpośrednio poprzedzającego osadnictwo tej kultury” (Kadrow 1988, 26). Z czasem jednak uznana została homogeniczność omawianych zespołów kultury lubelsko-wołyńskiej i przeważał pogląd o współczesności późnego etapu fazy rzeszowskiej kultury Malice i określanych jako klasyczne zespołów kultury lubelsko-wołyńskiej (m.in. Las Stocki, stan. 7, Złota „Grodzisko” I i II, Wąwolnica, stan. 6; Kadrow 1996a, 68, ryc. 19, Kadrow, Zakościelna 2000, 213-221, 247-248; Kadrow

i in. 2003, 123-124; Zakościelna 2006, 82). Kluczowym materiałem w dyskusji był najczęściej zawierający elementy stylistyki „rzeszowskiej” zwarty inwentarz ceramiczny z najbogatszego spośród odkrytych na stanowisku w Lesie Stockim obiekcie 19/1982. Znaleźiska te były już częściowo publikowane w licznych artykułach (zob. np. Kadrow 1996a, ryc. 8; Zakościelna 1986, 36-45, ryc. 4; Zakościelna 1996, *passim*; Kadrow, Zakościelna 2000, 213-214, ryc. 18, 20; Zakościelna, Gurba 1997, 208, ryc. 5; Zakościelna 2006, 82-84, ryc. 3). Wspomniany zespół, właśnie ze względu na obecność elementów stylistyki „rzeszowskiej”, stał się podstawą synchronizacji II fazy kultury lubelsko-wołyńskiej z fazą IIb kultury Malice i z fazą B kultury Tiszapolgár (por. Kadrow, Zakościelna 2000, 213-221).

Zastanawiające jest jednak to, że nie przeanalizowano dotychczas wyczerpująco kwestii występowania omawianych zdobień w okresie następującym po kulturze Tiszapolgár. Tymczasem elementy „rzeszowskiej” stylistyki nakłuwanej pojawiają się w zespołach takich jak Łañcut, stanowisko 10 (Kadrow, Kłosińska 1988, 13, 18, 23, ryc. 5a,b, 8g, 9g), Kosina, stanowisko 35 (Kadrow 1992b, 149, ryc. 8f) czy Bronocice (Kruk, Milisauskas 1985, 57, ryc. 22d: 4, Tabl. XI 7), które przez Sławomira Kadrowa i Annę Zakościelną odnieszone są do etapów IIIa i IIIb kultury lubelsko-wołyń-

Ryc. 3. Środkowoeneolityczne naczynia zdobione motywem nakłuwanych trójkątów znalezione na stanowiskach w Kotlinie Karpackiej: 1 – Ostrovul Corbului-Cliuci; 2-4 – Baile Herculane, warstwa c (1 za Simon 1989; 2-4 za Roman 1971)

Fig. 3. Middle Eneolithic pottery ornamented with 'hanging triangles' from sites in the Carpathian Basin: 1 – Ostrovul Corbului-Cliuci; 2-4 – Baile Herculane, layer c (1 after Simon 1989; 2-4 after Roman 1971)

Ryc. 4. Naczynie zdobione motywem nakłuwanego trójkąta znalezione na stanowisku kultury Trypolie w Kliszczewie (ukr. Клищев; za Zaec' 1973)

Fig. 4. A pot ornamented with 'hanging triangles' from the Tripolye culture site at Klishev (ucr. Клищев; after Zaec' 1973)

skiej synchronizowanych z kulturami Bodrogkeresztúr i Hunyadihalom (zob. Kadrow, Zakościelna 2000, 221-235).

Co więcej, można z łatwością dowieść dużo dłuższego trwania elementów wczesnoeneolitycznej stylistyki (w tym motywów nakłuwanych) na południe od łuku Karpat. Z racji na przyjmowaną dotąd linię argumentacyjną posłużę się tu przykładem zdobnictwa grupy Tiszaug-Kisrépart. Pál Patay (1974, 61) w swojej syntetycznej pracy poświęconej kulturze Bodrogkeresztúr zwracał uwagę na „nietypowy” jego zdaniem kontekst występowania tej stylistyki. Pisał wtedy: „Eine paradoxe Situation möchte ich doch erwähnen. Im Gräberfeld von Pusztaitvánháza [publikowane przez Jenő Hillebranda w 1929 roku – T. Ch.] treten mehrere [...] Elemente auf, vierblasiges Gefäß, Furchenstich [...], sich verjüngender Hals. Infolgedessen ist das Gräberfeld in die 2. Phase Bodrogkeresztúr-Kultur einzureihen. Doch gibt es kein anderes Gräberfeld, wo die Tradition der Frühkupferzeit so auffallend wäre, wie eben hier. An mehreren Gefäßen ist die Verzierung im Stil der Tiszaug-Gruppe der frühkupferzeitlichen Ti-

szopolgár-Kultur [...], und in Gräbern 17 und 31 gibt es auch je ein Gefäß von einer rein frühkupferzeitliche Form. Von gleicher Art ist auch die Henkel des Vierfußkruges aus dem Grab 30.” Szukając wytłumaczenia tej sytuacji, węgierski prehistoryk jako alternatywne możliwości przyjmował wcześniejszą metrykę wspomnianego bodrogkereszturskiego cmentarzyska bądź retardację grupy Tiszaug. W ten sposób spojrzenia na kwestię obecności elementów stylistyki kisrepartckiej wpisane jest – przyjmowane za Idą Bognár-Kutzián – założenie o jej przeżytkowym funkcjonowaniu i odnośnię jej obecności do wczesnej fazy kultury Bodrogkeresztúr. Pogląd ten jest dość powszechnie przyjmowany także przez innych badaczy, którzy na podstawie obecności zdobnictwa o tradycji Tiszaug na stanowiskach bodrogkereszturskich machinalnie odnoszą je do etapu A wspomnianej kultury (por. np. Luca 1999, 80-81). Nie wydaje się jednak, by było to w pełni zasadne i ma swoich zdecydowanych oponentów (por. np. Horváth 1994, 95). Z punktu widzenia prowadzonej tu dyskusji wystarczy tylko wskazać towarzyszące rozwiniętemu na bazie tradycji ornamentacyjnych grupy Tiszaug stylowi Herculan II trójkąty analogiczne do znanych z zespołów późnorzeszowskich i lubelsko-wołyńskich. Chodzi tu o takie stanowiska jak Baile Herculan-Peștera Hoților (warstwa c – zob. Roman 1971, 69-70, ryc. 20, 13; tabl. IX, 5; 22, 1; ryc. 28, 1; tabl. XXIV, 8) i Békésszentandrás-Furugy (zob. MRT 8, 74-75, tabl. 13, 5; też Goldman, Szénászky 1994). Można je też znaleźć, przesuując się bardziej na południe, w strefę oddziaływań kultury Bodrogkeresztúr na środowisko późnej kultury Sălcuța (IIIb-c) – Ostrovul Corbului-Cliuci (zob. Simon 1989, 28, ryc. 9/8, 20/13). Występując we wspomnianych zespołach etapu Baile Herculan II, mają one niekwestionowaną późniejszą pozycję chronologiczną, korespondując z tak późnymi elementami jak ornamentyka pseudosznurowa, ścieg brzdowy (*pseudo-Furchenstich*) czy *Scheibenhinkel*. W przyjmowanej powszechnie periodyzacji kultury Bodrogkeresztúr trzeba je odnosić do etapu B. Należy więc zakwestionować zasadność zawężania górnej granicy datowania elementów stylistyki wczesno-eneolitycznej, w tym nakłuwanych trójkątów, do etapu B kultury Tiszapolgár. W tym właśnie kontekście będą chciał powrócić do kwestii datowania wątków „rzeszowskich” pojawiających się w kulturze lubelsko-wołyńskiej oraz zrewidować kwestie periodyzacji i synchronizacji tej formacji.

Słuszność zawężania chronologii zespołów zawierających ceramikę zdobioną „wiszącymi trójkątami” do

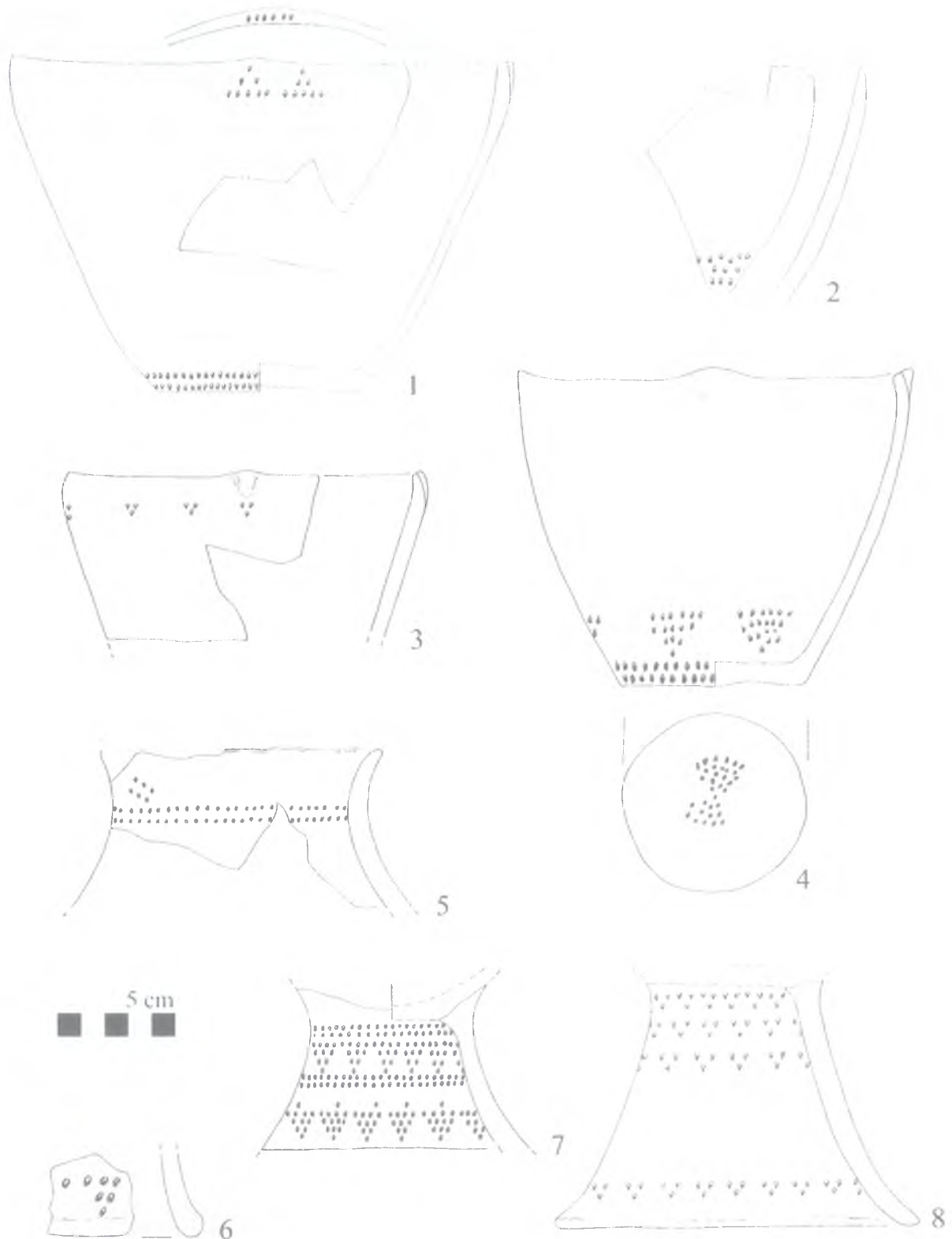
rozwiniętej fazy wczesnego eneolitu na podstawie synchronizacji z późną kulturą Tiszapolgár można poddać w wątpliwość na podstawie analizy związanych z kulturą lubelsko-wołyńską form naczyń zdobionych w stylistyce „rzeszowskiej” oraz innych elementów z nimi współwystępujących.

Ponieważ w dalszej dyskusji zasadnicze znaczenie będzie miała dla mnie reinterpretacja materiałów z jamy 19/1982 z Lasu Stockiego, przegląd form naczyń zdobionych w stylistyce „rzeszowskiej” rozpoczną od ceramiki z tej jamy, poszerzając go o wybrane formy z innych obiektów na tej osadzie.

W materiale z Lasu Stockiego motyw nakłuwanego trójkąta wystąpił zarówno w formie składającej się z większej ilości nakłuc, jak również w postaci bardziej syntetycznej, składającej się z trzech zaledwie nakłuc, oraz nieco bardziej rozbudowanej. Pojawiają się one przede wszystkim na dwóch rodzajach naczyń: naczyniach doniczkowatych (por. ryc. 5: 1-4) oraz na nóżkach mis (por. ryc. 5: 6-8).

W przypadku wszystkich czterech ilustrowanych naczyń doniczkowatych układy ornamentów, jak i strefy zdobnicze, które zdobienia te pokrywają, są w każdym wypadku inne. Jeżeli chodzi o kształt naczyń, to mamy do czynienia wyłącznie z formami o strefach wylewowych nieznacznie zachylonych do wewnątrz i zwieńczonych lekko wyniesionymi nad krawędź naczynia guzkami. W zgodnej opinii badaczy naczynia doniczkowate w zespołach kultury lubelsko-wołyńskiej występują powszechnie przez cały okres jej trwania (por. np. Kamińska, Kozłowski 1990, 58, 61; Kadrow, Zakościelna 2000, 208, 213-214, 223; Kruk, Milisaukas 1985, 61, ryc. 23IV). Tego rodzaju formy nie wydają się być czułymi wyznacznikami chronologicznymi.

Drugim typem naczyń są misy na nóżkach, niestety w żadnym z interesujących mnie tu wypadków nie zachowane w całości. Na podstawie dostępnych fragmentów możemy wnioskować jedynie o kształcie nóżek mis. Są to typowe dla kultury lubelsko-wołyńskiej stożkowate nóżki o litej ścianie, niekiedy lekko rozchylające się u dołu. Ich morfologia nie nawiązuje żadnymi cechami do przewodnich form naczyń tego typu występujących w kulturze Tiszapolgár. Jeżeli by już szukać na południu zespołów, dla których takie nóżki mis są typowe, należałoby wskazywać rozwiniętą kulturę Bodrogkeresztúr i grupę Hunyadihalom (por. np. Patay 2005, 84-86). Niektóre misy z Lasu Stockiego, w tym niewielki fragment zdobiony nakłuwanym trójkątem z jamy 42/1983, posiadają jednak bardzo charakterystyczne, lekkie zgrubienie u podstawy (ryc.

Ryc. 5. Środkowoeneolityczne naczynia kultury lubelsko-wołyńskiej zdobione motywami „rzeszowskimi” znalezione na stanowisku 7 w Lesie Stockim (wybór): 1-2, 5, 7 – jama 19/1982; 3 – jama 2/1982; 4 – jama 36/1983; 6 – jama 42/1983 (rys. Anna Zakościelna)

Fig. 5. Middle Eneolithic pottery of the Lublin-Volhynia culture with the ‘Rzeszów-type’ ornaments from the site 7 at Las Stocki (selected): 1-2, 5, 7 – feature 19/1982; 3 – feature 2/1982; 4 – feature 36/1983; 6 – feature 42/1983 (drawn by Anna Zakościelna)

5: 6). Ten detal mikromorfologiczny jest cechą interkulturową i pojawia się w zespołach, których datowanie jest z pewnością późniejsze niż to zakładane w przypadku Lasu Stockiego. W kulturze lubelsko-wołyńskiej takie listwy u nasady nóżek mis wystąpiły na stanowisku w Bronocicach (Kruk, Milisauskas 1985, ryc. 12: 1, 22a: 10-11, tabl. VI: 9, XI: 11; też Kamieńska, Kozłowski 1990, tabl. 33, 3). Analogiczne zgrubienia u podstawy nóżek są bardzo typowym elementem zdobniczym ceramiki grupy Wyciąże-Złotniki (Dzieduszycka-Machnikowa 1966, 24, ryc. 6b,c; Kamieńska 1967, 274, ryc. 4; Kulczycka-Leciejewiczowa 1969, 108, tabl. XXXVIII, 9, XXXIX, 10, 13-14; Kozłowski 1971, 83-84, tabl. I, 2; tabl. IX, 5; II, 2; ryc. 4; tabl. IV, 1; Nowak, Dzięgielewski, Szczerba 2007, 461, ryc. 8: 7, 9), pojawiają się również w kulturze Jordanów Śląski na Śląsku (Noworyta 1986, 16, 22, 55, 57, ryc. 12l, 22m, 36i, 38m; też Kamieńska, Kozłowski 1990, 76, tabl. 45, 4).

W Lesie Stockim zdobienie nakłuwane w typie rzeszowskim pojawia się jeszcze na szyjce wąskootworowego naczynia, najprawdopodobniej amfory (ryc. 5: 5). W tym wypadku nie sposób odtworzyć w całości jego kształtu.

Spektrum form naczyń kultury lubelsko-wołyńskiej zdobionych motywami „rzeszowskimi”, w tym motywem nakłuwanych trójkątów, poszerzają znaleziska ze stanowisk na Wyżynie Sandomierskiej, przede wszystkim należących do kompleksu osadniczego kultury lubelsko-wołyńskiej w Złotej.

Na Polu Grodzisko I (Podkowińska 1953, 13, tabl. III - 4), Polu Grodzisko II (Kozłowski, Kamieńska 1990, 58, tabl. 28,5), a także w Kamieniu Plebańskim (Nosek 1950, 8, ryc. 3) odkryto stosunkowo niewielkie amforyki o gruszkowatych profilach, z dwoma uchami osadzonymi na krawędzi wylewu (ryc. 6: 1-2, 4). Pierwsza z nich jest zdobiona ułożonym horyzontalnie podwójnym, zygzakującym rzędem nakłuć, natomiast dwie pozostałe trójkątami „rzeszowskimi”.

Drugą grupę tworzą analogicznego kształtu niewielkie naczynia, wyposażone jednak w wydłużone guzki pod wylewem. Opublikowano dotąd tylko jeden ze znanych mi egzemplarzy, prawdopodobnie pochodzący ze Złotej „Nad Wawrem” (Krzak 1970, 161-162, ryc. 148; tutaj ryc. 5: 5)⁶. Drugie znane mi naczynie tego typu, ze Złotej (Pole Grodzisko I, obiekt 393), nie

zostało dotąd opublikowane⁷. Zasluguje ono jednak na wspomnienie ze względu na technikę, w jakiej wykonano ornament. W tym przypadku bowiem umieszczony pod lekko wyniesionym zgrubieniem krawędzi naczynia trójkąt, skierowany wierzchołkiem ku górze, wykonany został za pomocą sześciu okrągłych, płtykich, dość dużych dołków.

Dotąd w tej technice w kulturze lubelsko-wołyńskiej znany był tylko motyw trójkąta w postaci „zredukowanej”, składającej się z trzech zaledwie nakłuć, czego przykładem jest naczynie z Łańcuta (Kadrow, Kłosińska 1988, 13, ryc. 8g), ewentualnie podobnie oszczędnie wykonanego rombu, jaki znajdujemy na naczyniu z Wiązownicy Małej (Zakościelna, w druku a)⁸. Wskazane formy naczyń są jednymi z przewodnich

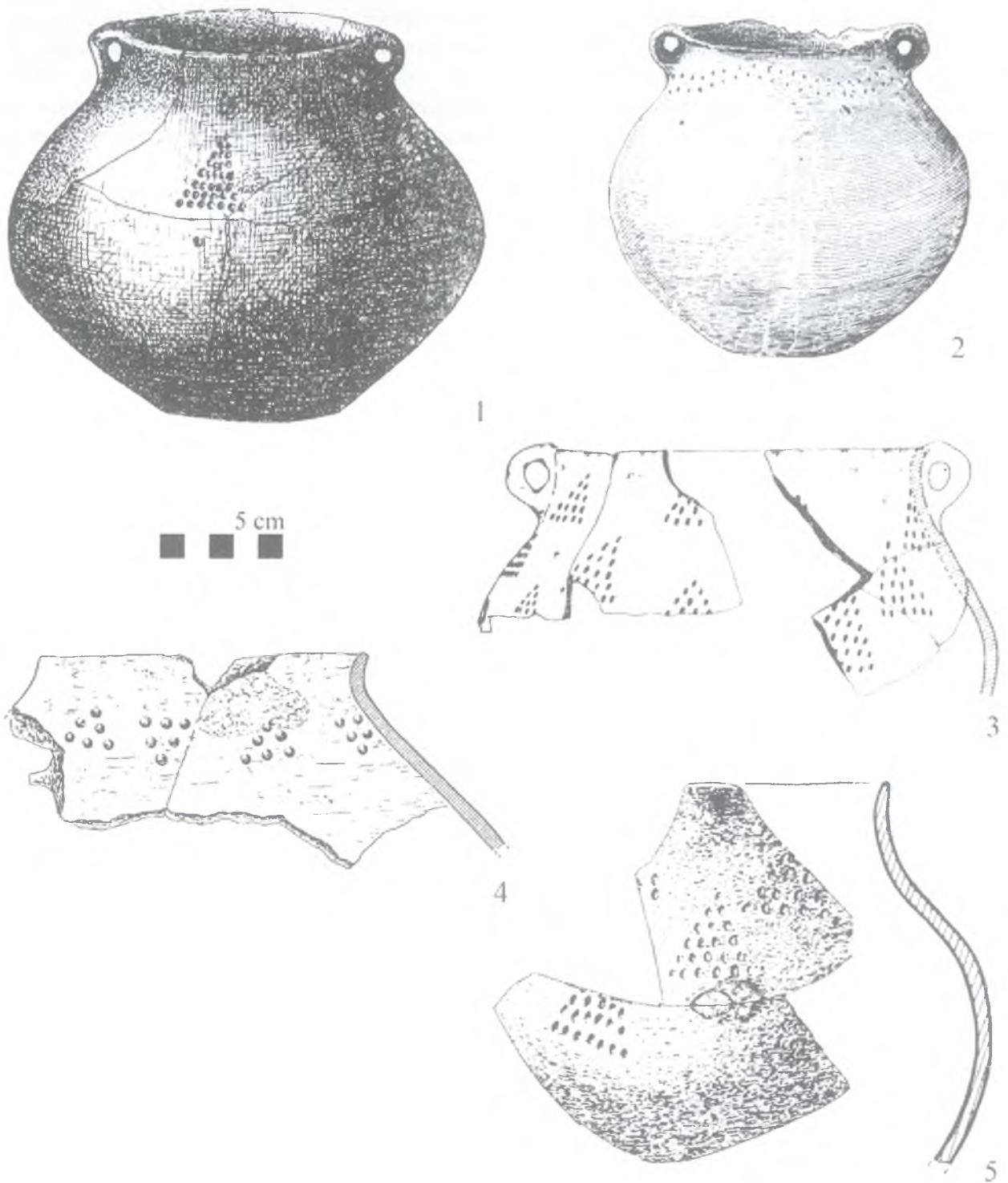
tak powszechnie występującego w zespołach kultury lubelsko-wołyńskiej, jego stosunek średnicy brzuśca do średnicy wylewu był zapewne większy. Oczywiście błąd rysownika wynika tutaj w dużej mierze ze stanu zachowania naczynia – pozostał minimalny fragment wylewu.

Dodać trzeba przy tym, że wspomniany zabytek opatrzone został przez autora publikacji następującym komentarzem: „Oprócz wyżej wymienionych skorup [kultury złockiej – T.Ch.] znaleziono trochę skorup z »jamy« 279 zaopatrzonych bądź w kilka metryk, bądź w metrykę niezgodną z notatkami [...]”. Miejsce znalezienia zabytku nie jest więc pewne.

⁷ Z ceramiką kultury lubelsko-wołyńskiej ze Złotej mogłem się zapoznać, korzystając z katalogu zabytków opracowanego przez Zofię Podkowińską i Danutę Rauhut, przechowywanego dziś w archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego, oraz przeglądając materiał zdeponowany w magazynach Muzeum w Rybnie. Za możliwość tę składam serdeczne podziękowania pracownikom działu neolitu PMA, Barbarze i Sławomirowi Sałacińskim.

⁸ Spektrum form ceramicznych kultury lubelsko-wołyńskiej zdobionych motywem trójkątów poszerza najprawdopodobniej pochodzący ze sporych rozmiarów naczynia (amfory?) fragment szyjki o gładkiej krawędzi wylewu odkryty na stanowisku Żmigród w Sandomierzu (Kowalewska-Marszałek 1993, Tabl. IV: 4; tutaj, ryc. 6: 3). Autorka opracowania łączy zarówno tutaj dyskutowane i inne naczynia zdobione motywami nakłuwanymi (zob. np. tamże, tabl. III: 23) z kulturą Malice. Jak się jednak wydaje, jedyną podstawą ku takiej chronologii dała w tym wypadku obecność zdobień „rzeszowskich”. Niestety, kontekst odkrycia zajmującego mnie tu naczynia nie pozwala rozstrzygnąć o jego datowaniu. Skrupa została znaleziona w górnych partiach szczątkowo zachowanej jamy trapezowatej kultury lubelsko-wołyńskiej. Wśród materiału należącego do warstwy wypełniskowej, z którą związana jest interesująca nas ceramika, znaleziono z pewnością ułamki naczyń kultury ceramiki wstęgowej rytej, co dowodnie świadczy o niehomogeniczności materiału odkrytego w tej warstwie. Wprawdzie wśród załączonych ry-

⁶ Wydaje się, że rekonstrukcja rysunkowa zabytku opublikowana przez Zygmunta Krzaka nie jest do końca poprawna. Biorąc pod uwagę morfologię innych naczynek tego typu,

Ryc. 6. Środkowoeneolityczne naczynia kultury lubelsko-wołyńskiej zdobione motywami „rzeszowskimi”: 1 – Złota „Grodzisko I”, jama 66; 2 – Kamień Plebański, z inwentarza grobu; 3 – Złota „Grodzisko II”; 4 – Sandomierz-Żmigród, ob. VI-1; 5 – Złota „Nad Wawrem”, „jama” 279 (1 za Podkowińska 1953; 2 za Nosek 1953; 3 za Kamińska, Kozłowski 1990; 4 za Kowalewska-Marszałek 1993; 5 na podstawie Krzak 1970)

Fig. 6. Middle Eneolithic pottery of the Lublin-Volhynia culture with the 'Rzeszów-type' ornaments: 1 – Złota „Grodzisko I”, pit 66; 2 – Kamień Plebański, inventory of grave; 3 – Złota „Grodzisko II”; 4 – Sandomierz-Żmigród, feature VI-1; 5 – Złota „Nad Wawrem”, „pit” 279 (1 after Podkowińska 1953; 2 after Nosek 1953; 3 after Kamińska, Kozłowski 1990; 4 after Kowalewska-Marszałek 1993; 5 after Krzak 1970)

typów kultury lubelsko-wołyńskiej. Jadwiga Kamieńska i Janusz Kozłowski w swojej syntetycznej pracy poświęconej kręgowi Lengyel-Polgár (1990, 62) wskazują jako analogie dla przytaczanych dwuuchych amforek naczynia tiszapolgarskie ze wschodniosłowackich cmentarzysk w Tibava i Vel'ke Raškovce. Należy jednak na marginesie zwrócić uwagę, że w wypadku części wspomnianych w tym kontekście naczyń kultury Tiszapolgár (Tiszapolgár-Basatanya – Bognár-Kutzián 1963, 105, 240, 241, tabl. LVI 4; Tibava – Andel 1958, tabl. III, 7) ich formom towarzyszą elementy zupełnie naczyniom kultury lubelsko-wołyńskiej obce. Chodzi między innymi o obecność niewielkich guzków na największej wydętości naczynia. Poza tym, w przypadku wspomnianego właśnie naczynia wschodniosłowackiego zamiast z dwoma mamy do czynienia z czterema uszkami pod krawędzią naczynia. Taki wariant amforek nie ma związku z garncarstwem ludności kultury lubelsko-wołyńskiej.

Trudno natomiast odnieść się do rzekomych analogii z cmentarzyska w Vel'ke Raškovce. Żadna z amfor publikowanych w monografii stanowiska (Vizdal 1977) nie nawiązuje do dyskutowanych egzemplarzy. Jedynym zatem cmentarzyskiem kultury Tiszapolgár, gdzie stwierdzone zostały niewielkie dwuuszne amforyki w typie znanych z zespołów lubelsko-wołyńskich, pozostaje więc Tibava (Šiška 1964, 329, ryc. 24).

Wypowiadając się o chronologii dyskutowanych naczyń, Jadwiga Kamieńska i Janusz Krzysztof Kozłowski podążają zapewne za wcześniejszymi sugestiami Stanisława Šiški (1968, 70-71), który wymieniał tego rodzaju naczynia jako jeden z elementów wspólnych kulturom lubelsko-wołyńskiej i Tiszapolgár. Już wówczas jednak słowacki badacz w kontekście tych naczyń wskazywał także na nawiązania w ceramice kultury Bodrogkeresztúr. O dyskutowanych amforach podobnie wypowiadała się kilka lat później Ida Bognár-

Kutzián. W jej monografii poświęconej kulturze Tiszapolgár (Bognár-Kutzián 1972, 119-120) czytamy: „The Lucska group has produced a new variant, B3 (fig. 22) or, more exactly, it has entitled us to regard the small mug with two lugs from the transitional grave 48 of Basatanya as an independent variant. It has no analogues in Hungarian material, nor in the material published from elsewhere [...]. We mentioned at that time [Bognár-Kutzián 1963, 105, 140] that its shape constituted a transition between the mugs of the Tiszapolgár culture and the short, two-lugged cups of the Bodrogkeresztúr culture”. Nawet jeżeli wspomniane analogie rzeczywiście pozwalałyby odnosić występowanie dwuuchych gruszkowatych amforek w kulturze lubelsko-wołyńskiej do etapu odpowiadającego późnej kulturze Tiszapolgár, przemilczany zostaje jednocześnie pogląd, który wyraził niedługo potem Stanislav Šiška (1973, 17-18). Znajdując ściślejszy odpowiednik amforek kultury lubelsko-wołyńskiej na cmentarzysku grupy Lažňany w Barca (zob. Šiška 1972, 133, tabl. XII: 1), skłonny był on uznawać je za formy o chronologii młodszej. Najprawdopodobniej to naczynie mieli też na myśli Janusz Kruk i Sarunas Milisauskas (1985, 81), pisząc o nawiązaniach do grupy Lažňany w ceramice kultury lubelsko-wołyńskiej. Niestety, powołując się na publikację Danuty Rauhut (1962, ryc. 4), Autorzy wskazali tylko tablicę z ilustracjami, wyjątkowo nie precyzując, który z ilustrowanych zabytków mieli na myśli. Najprawdopodobniej chodziło jednak o naczynie znajdujące się na rycinie 4e. Być może ze względu na wspomnianą niejednoznaczność i ta uwaga przeszła bez echa.

W ten obraz wpisują się też pojedyncze egzemplarze naczyń omawianego typu znajdowane w zespołach kultury Bodrogkeresztúr⁹ (Szihalom – Marton, Patay 2004, 296, ryc. 3, 3; 4, 1,3; Cămin-Podul Crasnei – Némethi 1988, 125-126, ryc. 12/5; Szentés-Kistőke – Patay 1943, 32., tabl. IV, 8¹⁰). Spośród dalszych na-

sunków znalezisk ceramicznych z tej warstwy nie ma form dających się jednoznacznie łączyć z kulturą Malice, jednak w zestawieniach wykazana została obecność fragmentów naczyń tej kultury (zob. tamże, 325, tab. III).

Dość pewnie z kulturą lubelsko-wołyńską można natomiast wiązać ułamek naczynia zdobionego motywem „wiszącego” trójkąta znaleziony na stanowisku 6 w Sandomierzu (Wzgórze Zawichojskie). W tym wypadku charakter znaleziska nie pozwala jednak ustalić formy ceramicznej, z jakiej ono pochodzi (por. Michalak-Ścibior 1993, 50, tabl. XIII, 8). Podobnie jest w przypadku fragmentu naczynia z Kosiny, stan. 35 (zob. Kadrow 1992b, ryc. 8f)

⁹ W przypadku wspomnianego ugrupowania karpacciego omawiane formy łączone są z reguły dość dowolnie z innymi „mlecznikopodobnymi” naczyniami (por. np. Luca 1999, p. 23, typ Xc₁). Jeżeli w ogóle przykuwają one uwagę badaczy, to dopatrują się oni w nich na przykład wpływów kultury Ludanice (por. np. Marton, Patay 2004, 296 o.). Formy te należałoby jednak traktować oddzielnie i, biorąc pod uwagę kryterium ilościowe, widzieć w nich być może jedno ze świadectw kontaktów społeczności nadcisańskich z ludnością kultury lubelsko-wołyńskiej.

¹⁰ To ostatnie wchodziło najprawdopodobniej w skład wyposażenia zniszczonego grobu.

wiązań warto jeszcze przywołać znaleziska podobnych „mlecznikowatych” amforek w kulturach Cernavodă I (Oltenița-Renie – Morintz, Roman 1968, 52, ryc. 5/1; 14/6) i Balaton-Lasinja II-III (tego pokroju naczynie zarejestrowano tu na ciałopalnym cmentarzysku na stanowisku Pod kotom-jug, niedaleko wsi Krog – Šavel, Guštin 2006, ryc. 13), gdzie ich obecność jest zapewne wynikiem kontaktów ze środowiskiem bodrogkereszturskim (np. Parzinger 1998, 127).

Na podstawie wskazanych znalezisk zakarpaccich można więc przyjąć, że początek użytkowania „mlecznikowatych” amforek gruszkowatych przypada tam jeszcze na etap Tiszapolgár B, by trwać co najmniej po etap Lažňany. Taki pogląd w odniesieniu do występowania tych form w eneolitycznych zespołach Polski południowo-wschodniej zawarty jest zresztą *implicitie* w pracy Sławomira Kadrowa i Anny Zakościelnej. Badacze ci (2000, 221), wychodząc od materiałów z Lasu Stockiego, wiążą pojawienie się tych form już z „klasycznym” etapem rozwoju kultury lubelsko-wołyńskiej, podkreślając zarazem wczesnoeneolityczną metrykę tych naczyń. Nawet jeżeli stwierdzenie to okazałoby się słuszne (co jednak będę kwestionował na podstawie analizy ceramiki ze wspomnianego przed chwilą stanowiska – zob. niżej), to również zespoły kultury lubelsko-wołyńskiej nie pozwalają na zawężanie chronologii dwuuchych amforek do wczesnego eneolitu (*contra* Kozłowski, Kamińska 1990). Z pewnością trwają one jeszcze na etapie odpowiadającym chronologicznie rozwojowi kultury Bodrogkeresztúr, sięgając przynajmniej po początki etapu Lažňany-Hunyadialom. Wracając jeszcze w tym miejscu do odniesień zakarpaccich, należy dodać, że największe podobieństwo do egzemplarzy związanych z kulturą lubelsko-wołyńską wykazują właśnie analogie wskazane w karpaccich zespołach środkowoeneolitycznych.

Tak jak wspominałem, o długim użytkowaniu nakłuwanych motywów rzeszowskich na obszarach położonych na północ od łuku Karpat świadczą także inne komponenty zdobnicze i morfologiczne ceramiki współwystępującej z naczyniami ornamentowanymi w stylistyce „rzeszowskiej”.

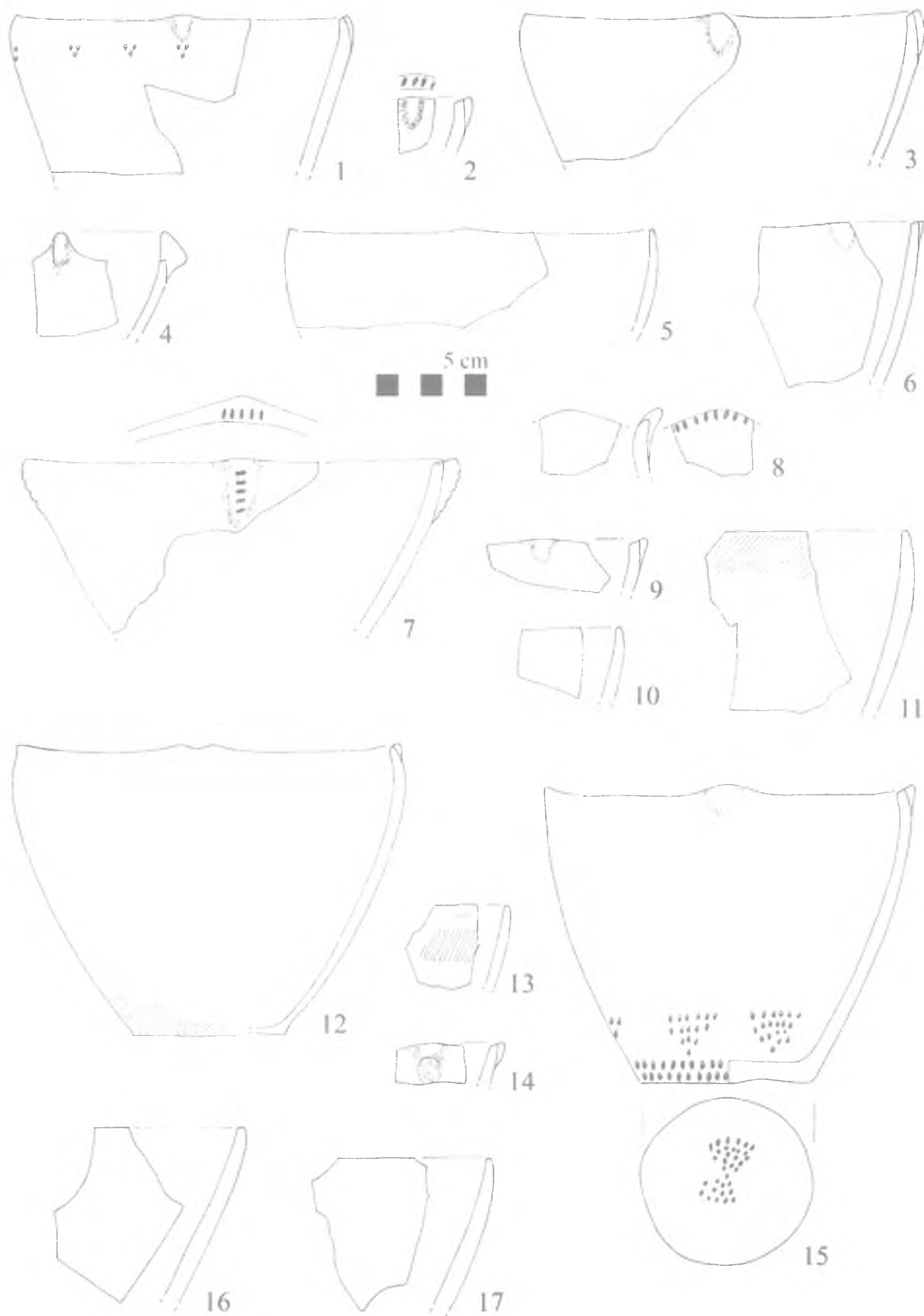
Las Stocki, gm. Końskowola, stan. 7

Celem scharakteryzowania najistotniejszych elementów współwystępujących ze stylistyką rzeszowską w kulturze lubelsko-wołyńskiej posłużę się przede wszystkim przywoływanym już wcześniej ma-

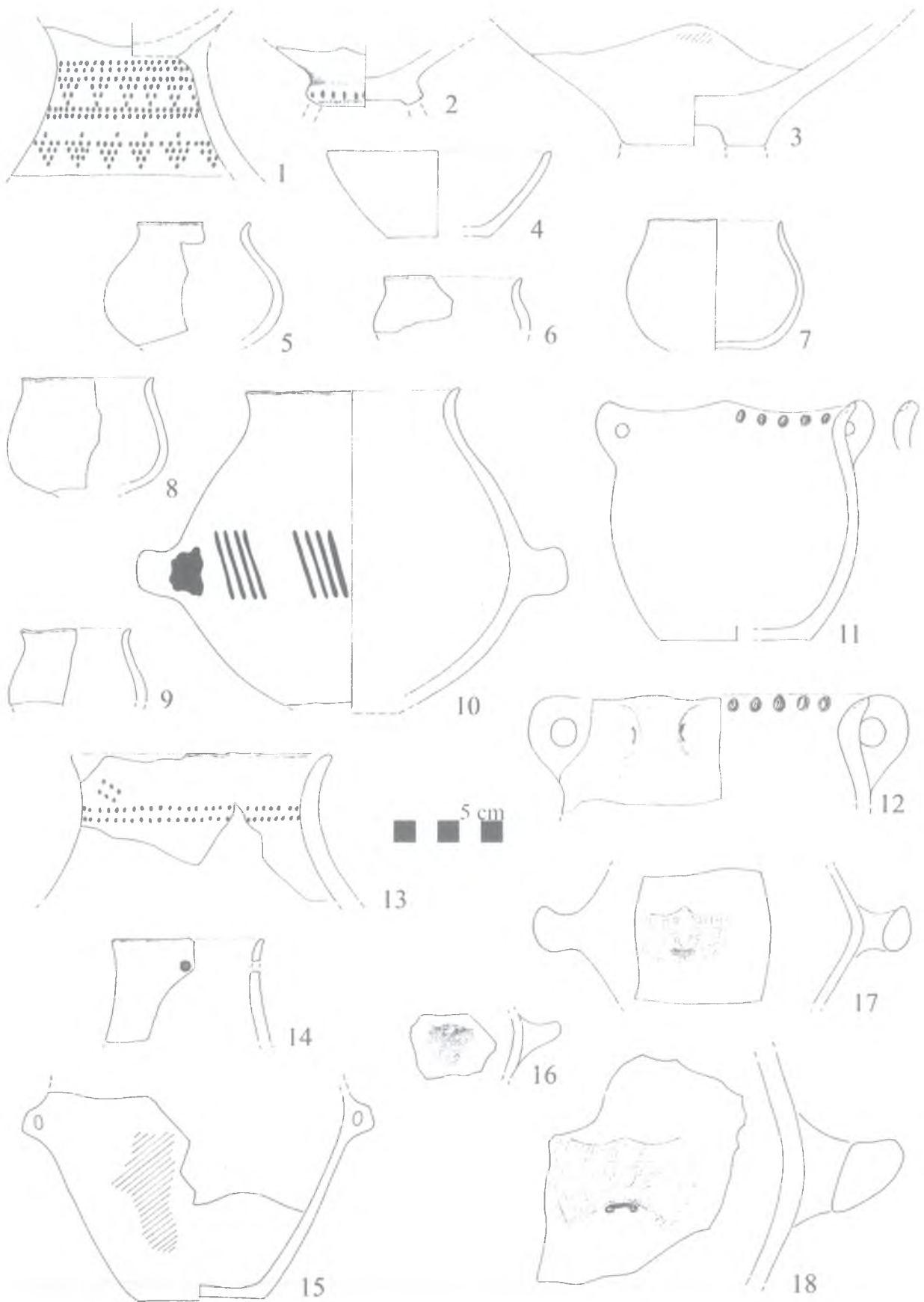
terialem ceramicznym z obiektu 19/1982 z osady w Lesie Stockim.

Pierwszym zasługującym tu na uwagę elementem dekoracyjnym, pojawiającym się w materiale ze wspomnianej jamy obok ceramiki zdobionej w stylistyce „rzeszowskiej”, jest niewielkie zagłębienie palcowe u nasady guzka (ryc. 7: 14). Poza niewielkim fragmentem noszącym takie zdobienie, znalezionym we wspomnianym obiekcie, wystąpiło ono także na lepiej zachowanym naczyniu doniczkowatym z obiektu 17/1982 (ryc. 10). W kulturze lubelsko-wołyńskiej takie dołki pojawiają się przeważnie pod uchami naczyń. Takich egzemplarzy dostarczyły materiały z osad w Kosinie, stanowisko 35 (Kadrow 1992b, ryc. 7c) i Złotej-Pole Grodzisko I (Kamińska, Kozłowski 1990, 61, tabl. 31, 1). Dalsze analogie znaleźć można w grupie Wyciąże-Złotniki (por. Kulczycka-Leciejewiczowa 1969, 107, tabl. XXXVIII 1). Chodzi zatem o zespoły należące do III fazy kultury lubelsko-wołyńskiej (wg podziału Sławomira Kadrowa i Anny Zakościelnej) bądź im współczesne. Jeżeli przyjąć dotychczas proponowane datowanie materiałów z Lasu Stockiego, mielibyśmy tu do czynienia z najstarszym wystąpieniem motywu dołka zdobiącego nasadę uchwytu na obszarze Polski południowo-wschodniej. Przychylając się jednak do opinii Małgorzaty Kaczanowskiej (1986, 46), według której tego rodzaju negatywy u nasady uch nawiązują do zagłębień na *Scheibenhenkel*, należy takie datowanie omawianego elementu uznać za bezzasadne. Zagadnienie pozycji *Scheibenhenkel* jako wyznacznika chronologicznego było już wielokrotnie i wyczerpująco dyskutowane w literaturze (por. np. Horváth 1994, 93-99; Jovanović 1995; Kaczanowska 1986; Raczky 1991). Opierając się na dotychczasowych ustaleniach w tym zakresie, dołki palcowe pod uchwytami, jako nawiązania do *Scheibenhenkel*, należy odnosić do okresu rozwoju kultury Bodrogkeresztúr i grupy Hunyadialom. Warto przy tym zwrócić uwagę na to, że występowanie tego rodzaju reminiscencji *Scheibenhenkel* nie ogranicza się zresztą jedynie do obszarów położonych na północ od Kotliny Karpacciej. Analogie można znaleźć na przykład w późnych zespołach kultury Sălcuța (Yunatsite – Todorova 2003, tabl. 3: 14). Zagadnienie to wymagałoby jednak jeszcze dokładniejszego rozważania.

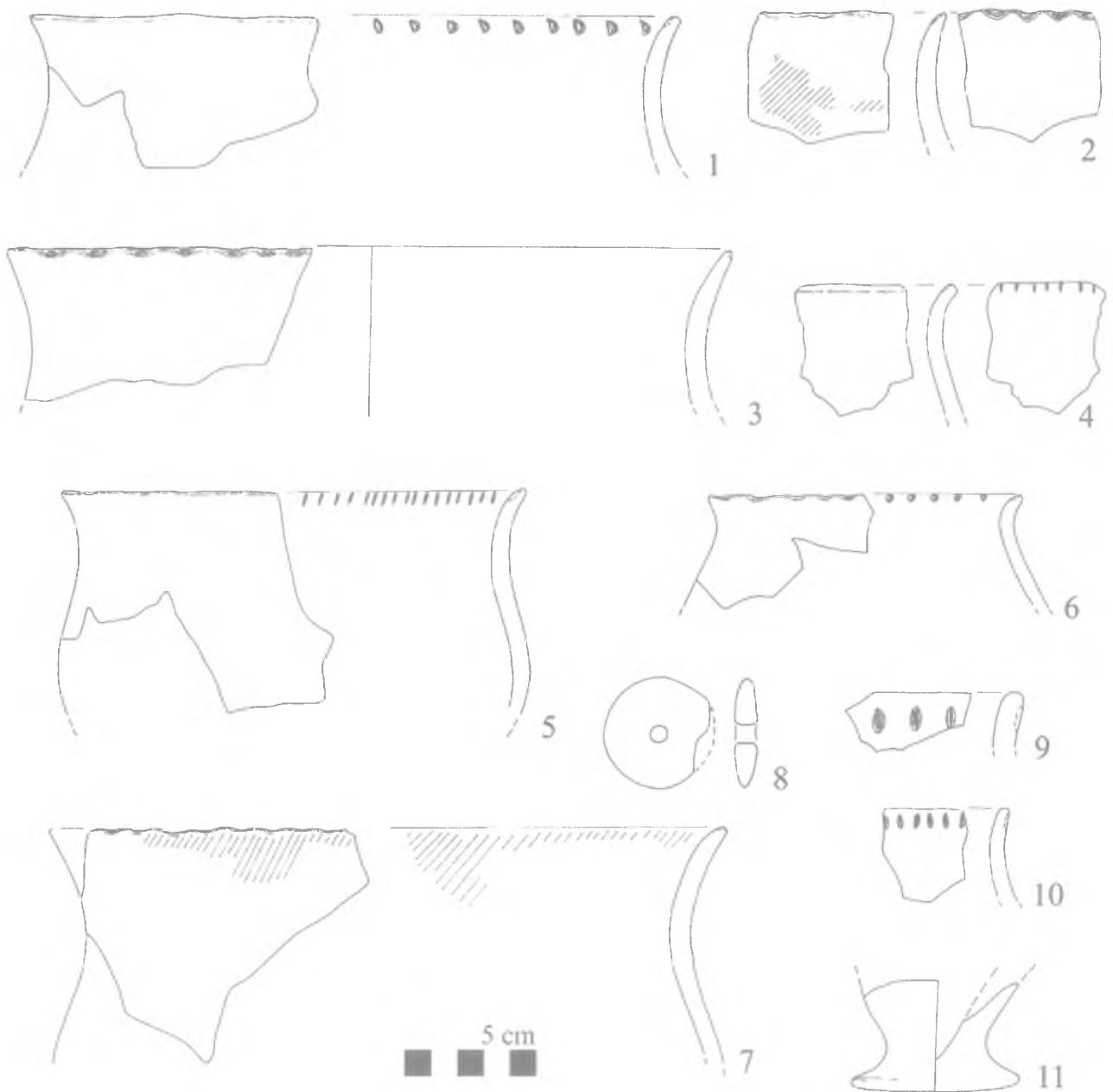
Kolejnym czułym chronologicznie elementem zdobniczym ceramiki naczyniowej z prezentowanego tutaj obiektu jest karbowana dookolnie listwa umieszczona u nasady czaszy zachowanej częściowo misy na nóżce (ryc. 8: 2). Na tym samym stanowisku, w jamie ozna-

Ryc. 7. Inwentarz ceramiczny z jamy 19/1982 na stanowisku 7 w Lesie Stockim (rys. Anna Zakościelna)
 Fig. 7. Ceramic inventory of the pit 19/1982 from the site 7 at Las Stocki (drawn by Anna Zakościelna)

Ryc. 8. Inwentarz ceramiczny z jamy 19/1982 na stanowisku 7 w Lesie Stockim (rys. Anna Zakościelna)
 Fig. 8. Ceramic inventory of the pit 19/1982 from the site 7 at Las Stocki (drawn by Anna Zakościelna)

Ryc. 9. Inwentarz ceramiczny z jamy 19/1982 na stanowisku 7 w Lesie Stockim (rys. Anna Zakościelna)

Fig. 9. Ceramic inventory of the pit 19/1982 from the site 7 at Las Stocki (drawn by Anna Zakościelna)

czonej jako 1/1982, znaleziony został jeszcze jeden egzemplarz naczynia tej formy (ryc. 11). Od pierwszego z wymienionych zabytków odróżnia ją jednak sposób zdobienia. W tym wypadku na skierowanych ku górze i dołowi płaszczyznach listwy umieszczono szereg naprzemianległych nakłuc, wykonanych w technice analogicznej do wcześniej omawianych wątków „rzeszowskich”.

Akcentowanie tektoniki mis na nóżkach przez umieszczanie na nich tego typu „pierścieni” nie ma precedensu w zespołach fazy rzeszowskiej kultury Malice, jest natomiast dość powszechne w kulturze lubelsko-wołyńskiej. Wydaje się ono skupiać w zachodniej strefie tej formacji, gdzie takie naczynia bądź ich fragmenty znane są także ze stanowisk 3 i 10 w Łańcucie-Księżę Górk (Gruszczynska, Mitura 2002, 49, tabl. V,

8; Kadrow, Kłosińska 1989, 13, ryc. 8c; też Kadrow 1996a, ryc. 18c¹¹) oraz z obiektów osadowych i grobu w Bronocicach (Kruk, Milisauskas 1985, 57, tab. 7, ryc. 12: 1, tabl. IX 1, XI 11).

Jeżeli rozpatrywać datowanie tego elementu zdobniczego w oparciu o chronotypologię ceramiki wypracowaną przez Sławomira Kadrowa i Annę Zakościelną, to dostrzegamy wyraźną sprzeczność. Z jednej strony mamy mianowicie do czynienia z cechą pojawiającą się w zespołach o chronologii rzekomo najmłodszej (fazy IIIb we wspomnianym podziale) i wskazaną wprost jako pewny wyróżnik tak właśnie datowanych zespołów (Kadrow i in. 2003, 125; Zakościelna 2006, 88), z drugiej strony natomiast osada w Lesie Stockim jest przez wspomnianych badaczy datowana na fazę klasyczną (II) kultury lubelsko-wołyńskiej. Jadwiga Kamieńska i Janusz Kozłowski (1990, 61) „pierścienie” na nóżkach mis odnoszą wyłącznie do młodszego z wydzielanych przez siebie etapów rozwoju kultury lubelsko-wołyńskiej. Przypomnijmy jednak, że ci sami badacze uznają stylistykę „rzeszowską”, która wystąpiła w prezentowanym tu obiekcie obok misy zdobionej pierścieniem, za pewny wyznacznik fazy starszej¹². Kwestia wymaga więc sprostowania. W tym celu warto przyrzeć się występowaniu diskutowanego elementu zdobniczego w wymiarze interkulturowym. Zagadnienie to było wprawdzie szerzej omawiane przez wielu autorów (zob. przede wszystkim Čižmář i in. 2004, 215 oraz Ruttkay 1988, 232), chciałbym jednak powrócić do wskazanych już w literaturze kontekstów występowania mis z „pierścieniami”, by – wzbogaciwszy wy-

wód o kolejne analogie – poczynić kilka uwag odnośnie chronologii, chorologii oraz genezy rozważanego elementu.

W środowisku epi-Lengyel (Lengyel IV według Juraja Pavúka) misy noszące omawiane zdobienie pojawiają się między innymi w klasycznych zespołach kultury Jordanów Śląski. Na terenie Śląska ich obecność potwierdza nóżka misy tego rodzaju odkryta w Tyńcu Małym na stanowisku 4 (Noworyta 1986, 55, ryc. 16w; też Kamieńska, Kozłowski 1990, 76, tabl. 45, 2), natomiast na Morawach misa z Nemčic nad Hanou (Košťuřík 1973, 34, tabl. 12: 7; Košťuřík 1998, 90, ryc. 6: 5). Są również obecne w morawskich zespołach ciągnących ku grupie Bisamberg-Oberpullendorf (Uherský Brod-Kyčkov – Košťuřík 1973, 34, tabl. 20: 10; 1998, 90, ryc. 6: 1-4; Pavelčík 1974, 33, ryc. 6: 2-3, 7: 11)¹³. Młodsze egzemplarze wystąpiły na etapie najstarszych zespołów z *Furchenstichkeramik* na zachodniostowackim stanowisku w Bajč (Točik 1964, ryc. 40: 3) i austriackim Wien 21-Leopoldau (Ruttkay 1988, 226, ryc. 5: 6; tabl. 1: 11; też Ruttkay 1995, 142, ryc. 11/16). Przesuwając się na południe, misy takie notujemy w kulturze Balaton-Lasinja (Ruttkay 1985, tabl. 5: 3; Tasić 1995, tabl. 3).

Dalej, w głąb Półwyspu Bałkańskiego, misy z „pierścieniami” pojawiają się w tym samym czasie co w Kotlinie Karpackiej. Tu znane mi są z najmłodszych zespołów należących do horyzontu następującego po rozwoju właściwego kompleksu Sălcuța-Krivodol-Bubanj hum I: z Bakarno Gumno II (Kitanoski 1992, T. II), z Hissar Ia (Todorović 1963, tabl. 2: 5; też Tasić 1995, ryc. 18/4-5) oraz zespołów tzw. kultury Galatin (Bojadžiev, Dimov, Todorova 1993, tabl. 18: 5).

Biorąc pod uwagę genetyczne związki kultury lubelsko-wołyńskiej, dla nas najistotniejsze będzie występowanie omawianego elementu zdobniczego we wschodniej części Kotliny Karpackiej, w środowisku polgarskim. Stosowanie plastycznej listwy podkreślającej tektonikę mis na nóżkach przez ludność zasiedlającą obszar Nadcisia równoległe z omówionymi we wcześniejszych akapitach formacjami epilendzielskimi dokumentują wystarczająco znaleziska z dwóch stanowisk węgierskich: dla etapu kultury Bodrogkeresztúr

¹¹ W tym przypadku fragment został chyba niewłaściwie zilustrowany. Jak mi się wydaje, zabytek został narysowany tak, że zachowany fragment nóżki naczynia jest skierowany podstawą do góry.

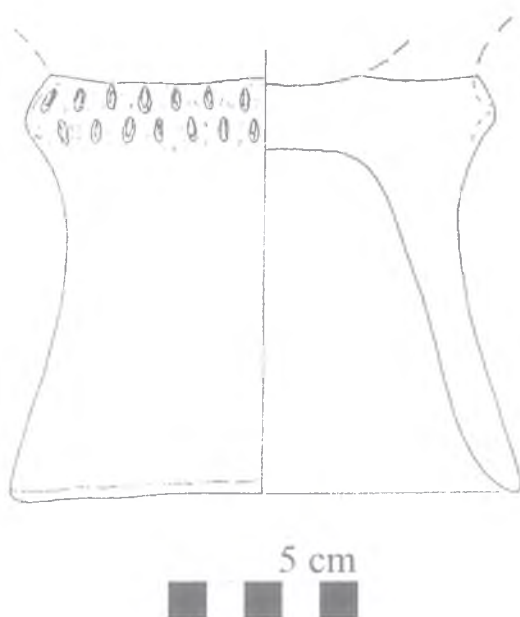
¹² Jeżeli chodzi o synchronizację z zespołami zakarpaczkimi, to starsza faza kultury lubelsko-wołyńskiej w periodyzacji proponowanej przez Jadwigę Kamieńską i Janusza Kozłowskiego odpowiada fazie II według Sławomira Kadrowa i Anny Zakościelnej, zaś młodsza – fazie IIIb. Pierwszy z wymienionych etapów jest synchronizowany z kulturą Tiszapolgár B, zaś drugi z kulturą Bodrogkeresztúr B, grupą Hunyadihalom, grupą Lažňany i zespołami z *Furchenstichkeramik* w zachodniej części Kotliny Karpackiej. Janusz Krzysztof Kozłowski i Jadwiga Kamieńska, opierając się przede wszystkim na materiałach ze Złotej, nie potrafili jednoznacznie wskazać zespołów, które zajmowałyby pozycję pośrednią. Stwierdzony przez nich brak materiału z tego okresu tłumaczyli istnieniem hiatusu osadniczego na stanowisku w Złotej (Kamieńska, Kozłowski 1990, 64).

¹³ Z naszego punktu widzenia zupełnie drugorzędne znaczenie ma spór pomiędzy Jiřim Pavelčíkem, podkreślającym bliższe związki tych materiałów z epi-Lengyel w Austrii, a Pavlem Košťuříkem, włączającym te materiały do kultury Jordanów Śląski (por. np. Pavelčík 2001, 261-262).

Ryc. 10. Naczynie doniczkowe z jamy 17/1982 na stanowisku 7 w Lesie Stockim (rys. Anna Zakościelna)

Fig. 10. Flower pot-like vessel from the pit 17/1982 from the site 7 at Las Stocki (drawn by Anna Zakościelna)

Ryc. 11. Fragment misy na pustej nóżce zdobionej u nasady czaszy plastycznym „pierścieniem”; obiekt 1/1982 na stanowisku 7 w Lesie Stockim (rys. Anna Zakościelna)

Fig. 11. Fragment of the hollow-pedestal bowl ornamented with plastic band at the base of the bowl's body; pit 1/1982 from the site 7 at Las Stocki (drawn by Anna Zakościelna)

w Tiszavalk-Kenderföld (Patay 1978, 29, tabl. XIV. 9)¹⁴, natomiast w grupie Hunyadihalom w Tiszáluc-Sarkad (Patay 2005, 85, tabl. 23.3, 7, 24.2).

Osobnego rozważenia wymaga natomiast obecność „pierścieni” na misach kultury Petrești, jako najstarszy przejaw użytkowania tego rodzaju naczyń w Kotlinie Karpackiej. W środowisku transylwańskim są one zapewne elementem skeuomorficznym, związanym ze sposobem kształtowania bardzo typowych dla wspomnianej formacji nóżek mis. Funkcjonowały one mianowicie jako podstawy naczyń bez trwałego scalenia z nimi, niejako samodzielnie (por. np. Paul 1981, ryc. 16, 1, tabl. 55, 56; tenże 1992, 62-63, tabl. XXVa, 9, XXVIII, 14, XXXIII, 2, 11, XXXIV, 7a-b, XXXV, 1-2, XXXVI, 2 i dalsze). W większości wypadków górne krawędzie przywoływanych form wzmocnione były rozmaicie reliefowanym dookólnym zgrubieniem. Miało to uzasadnienie funkcjonalne. Z jednej strony chroniło to brzegi podstaw przed wyszczerbieniem w kontakcie z umieszczanymi na nich czaszami mis (por. rekonstrukcja Iuliu Paul 1965, ryc. 4; tenże 1969a, ryc. 5; tenże 1981, tabl. 57, 6), z drugiej natomiast zwiększało powierzchnię styku między oboma elementami, czyniąc całość stabilniejszą. Jednocześnie miejsce styku obu elementów takich „kompaktowych” mis na nóżkach wyraźnie zaznaczało się dookólnym zgrubieniem. W późniejszych (A-B i B) fazach tej kultury „pierścieni” pojawia się już także jako element czysto zdobniczy, jedynie podkreślający tektonikę monolitycznych (monoceramicznych?) mis na nóżkach (zob. Paul 1981, ryc. 56; tenże 1992, tabl. XXV, 16; XXVa, 7, XLVIII, 7, też tabl. XXIX). Dodać jednak trzeba, że odmienną opinię odnośnie genezy dyskutowanego elementu wyrazili archeolodzy czescy i słowaccy (Čižmář i in. 2004, 215). Ich zdaniem podobne zgrubienia na nóżkach mis rozwinęły się w środowisku nadcisańskim ewolucyjnie, w wyniku przekształcenia mocno profilowanych w górnych częściach dzwonowatych nóżek mis wczesno- i środkowoeneolitycznych.

Chociaż kontakty ludności kultur nadcisańskich i kultury Petrești potwierdzone są już dla późnego neolitu (por. Drașovean 1995, 164-165, t. d. l.), to wzajemne trwale wpływy tych formacji na kształtowanie się

¹⁴ Prawdopodobnie fragment takiego naczynia odkryto również w Tarnabod-Bábitag (Kalicz 1966, 5, ryc. 5: 6). Załączona fotografia zabytku nie daje mi jednak w tym wypadku pewności, natomiast w tekście publikacji brak szczegółowego opisu znaleziska.

ich inwentarzy ceramicznych nie zostały dotąd kompleksowo opisane. Późna faza kultury Petrești przypada na wczesny eneolit, jest jednak z pewnością współczesna kulturze Tiszapolgár B. Biorąc pod uwagę możliwość rozwinięcia się mis zdobionych „pierścieniami” w eneolitycznym środowisku transylwańskim i rozprzestrzenienia się ich na całą Europę Środkową z tego regionu, należy zastanowić się nad ewentualnymi drogami i momentem emisji diskutowanego wzoru. Dla tego wywodu spore znaczenie ma fakt, że w warstwie IIb₂ stanowiska w Pianul de Jos została stwierdzona ceramika zdobiona nakłuciami w stylistyce późnotiszapolgarskiej (Roman 1971, 101-102, przyp. 144, 105; zob. Paul 1969b, tabl. VIII, 1-3¹⁵). Teoretycznie więc kultura Petrești mogła być dawcą idei mis z „pierścieniami” już na późnym etapie rozwoju kultury Tiszapolgár. Jeżeli jednak w tej fazie rozwoju kręgu polgarskiego na przejściu nóżki w czasie pojawiają się jakiegokolwiek akcenty, to są to rozmieszczone symetrycznie dwa niewielkie uszka (np. Valea Timișului-Rovina – Lazarovici 1983, 18, cat. nr 145; Oradea-Salca – Emödi 2000, ryc. 1/10, 6/1, 9/4), niekiedy ornament negatywowi (por. np. materiał z Tauț-Deluț – Lazarovici 1983, ryc. 2/18, 8/4, 11, 9/11) bądź seria guzków (np. materiał z Carei-Cozard – Iercoșan 2002, tabl. 67/5-6). Te rozwiązania znajdują zresztą swoją kontynuację aż po etap Hunyadihalom (por. np. Patay 2005, tabl. 23.7, 24.1-3). Nie dotyczy to jednak diskutowanego akcentowania tektoniki mis na nóżkach za pomocą plastycznych pierścieni. Ich obecność w kulturze Tiszapolgár nie została dotąd potwierdzona.

Rozważając emisję idei mis z „pierścieniami” ze środowiska Petrești, warto zatrzymać się także przy innych eneolitycznych elementach zdobniczych, które mogły mieć swój początek w tej formacji. W tym kontekście na uwagę zasługuje między innymi malowana nóżka misy z „pierścieniem” z Cîlnic-In Vii (Paul 1981, tabl. 56, 10; tenże 1992, 64, tabl. XLVIII, 7, też tabl. XXIX; typ BH wg Zoia Maxim 1999, ryc. 115). Podstawowym motywem tworzącym jej malowaną kompozycję są dookolne zygzakujące pasy wypełnione czarnomalowaną prostopadłą kratką. W środkowej (A-B)

i późnej (B) fazie kultury Petrești taką kratką wypełniano także inne motywy malowane (Paul 1981, 221-222, tabl. 55, 15a-b; 56, 10; 1992, 85, 92-93 – stylistyka A-BII_f → BII_e; typy ornamentów FG, FH, GH, GI, KF wg Zoia Maxim 1999, ryc. 118-120). Petre Roman (1971, 96, przyp. 120, też 109) o pokrytej zdobieniem tego rodzaju misie znalezionej w domniemanym obiekcie kultowym w warstwie IIb₂ w Pianul de Jos-Podei (zob. Paul 1965, 11, pl. I/2; II/2-2a; tenże 1969, ryc. 5: 1; tenże 1981, ryc. 16: 2a-b) pisał wprost, że „auf der [...] Schüssel bemalte Muster scheint die Entwicklungsrichtung der Bodrogkeresztúr-Kultur genau anzuweisen”. Oczywiście, można w tym wypadku argumentować, że ornament nacinanej kratki wypełnianej białą inkrustacją, tak rozpowszechniony w kulturze Bodrogkeresztúr, ma swoje początki w stylistyce grupy Tiszaug (por. Bognár-Kútzián 1972, 108, ryc. 18, 21 12, tabl. LXXI 11, LXXII 12), jednak nie ma pewności co do tego, że ta wczesnoeneolityczna formacja musiała pośredniczyć w transmisji wszystkich ewentualnych elementów spuścizny kultury Petrești w kulturze Bodrogkeresztúr. Moment i przebieg dezintegracji kultury Petrești, jak również jej udział w formowaniu się transylwańskich formacji środkowoeneolitycznych pozostaje niejasny. Być może zatem recepcja omawianego tu elementu nastąpiła dopiero na etapie kultury Bodrogkeresztúr, gdy ta objęła swoim zasięgiem obszar wcześniej zajęty osadnictwem ludności kultury Petrești. Zresztą, ze względu na czytelne kontakty interregionalne, kultury Bodrogkeresztúr i Hunyadihalom wydają się dużo lepiej odgrywać rolę wtórnego emitera omawianego wzoru mis na objęty osadnictwem kultur epilendzielskich obszar zachodniej części Kotliny Karpackiej i północno-zachodnie Bałkany, na północ, gdzie receptorem była kultura lubelsko-wołyńska i Jordanów Śląski, jak też na południe, w krąg Krivodol-Salcuta-Bubanj hum (Bakarno Gumno, Hissar, Galatin).

Spośród detali plastycznych obecnych w materiale z Lasu Stockiego, a zarazem stale towarzyszących ceramice kultury lubelsko-wołyńskiej, na pewną uwagę zasługują różnorodne wyciągnięcia krawędzi naczyń (ryc. 7, passim). Recepcja tego elementu zdobniczego przez społeczności zamieszkujące obszar objęty w eneolicie zasięgiem kultury lubelsko-wołyńskiej nastąpiła już na etapie późnego neolitu. Wówczas jęczkowate wyniesienia brzegów naczyń pojawiają się na północ i północny wschód od łuku Karpat w zespołach kultury Trypole (Burdo 2001, 27, ryc. 3:1, 2; 7: 26, 30; 10: 2) i kultury Malice (Kamieńska 1959, 48, 60, tabl. V 16, tejeże 1973, 91, tabl. IV 5, 7; Bandriwski 2004, 95, ryc.

¹⁵ Iuliu Paul początkowo dopatrywał się w tych fragmentach ceramiki wpływów późnej ceramiki wstęgowej klutej (Paul 1969b, 70). Jeżeli wziąć pod uwagę możliwość udziału ludności kultury Malice w kształtowaniu się eneolitycznej stylistyki nakłuwanej, w hipotezie tej może tkwić ziarno prawdy.

3: 2-3). Jest to jeden ze śladów inspiracji wzorcami wschodniokarpackimi. Różne formy wyciągnięć brzegów naczyń znajdujemy w tym czasie zarówno na obszarze górnego dorzecza Cisy (np. Vel'ké Raškovce – Vizdal 1980, tabl. XVI: 4, XIX: 5-6; Berettyóújfalu-Herpály – Kalicz, Ráczky 1987, 116, ryc. [18, 23]), jak i bardziej na południe (zob. przykłady z osad grupy Turdaş w Turdaş-Luncă – Luca 2001, ryc. 19/5, 21/3; Orăștie – Luca, Pinter 2001, tabl. 10/2, 47/8, 56/15 i innych – np. Draşovean, Mariş 1998, 99, tabl. V/5, 8, albo fazy C kultury Vinča w Hodoni czy Sânnandrei – Draşovean 1996, tabl. XXXVII: 10, LIX: 8, LXI: 8, LXXIII: 10).

Dopatrywanie się w wyciągniętych jęczyczkowato brzegach malickich mis oddziaływań „nadcarnomorskich” (Kadrow 2006, 74) budzi wątpliwości przede wszystkim ze względu na przywoływane przez Sławomira Kadrowa analogie z Durankulak.

Zarówno egzemplarze wskazywane przez wspomnianego Autora, jak i dalsze tego rodzaju naczynia znalezione na bułgarskim cmentarzysku, to formy specjalne nie tylko ze względu na kontekst, ale i kształt „stojaka”. Tymczasem naczynia pojawiające się w Kotlinie Karpackiej i na północ od niej są niemal bez wyjątku wolnostojącymi bądź posadowionymi na pustych nóżkach misami bądź czarkami występującymi zarówno jako ceramika osadowa, jak i funeralna. Jeżeli więc w ogóle szukać pierwowzorów „jęczyczkowatych” wyniesień nad krawędziami naczyń wśród form używanych przez ludność eneolitycznych kultur nadcarnomorskich, należałoby zwrócić uwagę na inne formy (por. np. Todorova 1982, 88-90, ryc. 51, B1 15.21). Nawet wówczas jednak zagadnienie rozchodzenia się tego elementu w neolitycznych ośrodkach Europy środkowej oraz południowo-wschodniej wymagałoby dokładniejszego prześledzenia.

Nie chodzi jednak wyłącznie o oczywiste różnice formalne między przytaczanymi przezeń naczyniami środkowoeuropejskimi a rzekomymi ich dobrudzańskimi analogiami. O tych ostatnich Henrietta Todorova (2002b, 86) pisze: „Es handelt sich um eine eindeutig sepulkrale Gefäßform, da sie hauptsächlich aus Gräber bekannt ist. Aus allen bislang erforschten Kulturschichten auf der Großen Insel in Durankulak stammen nur drei Ständerbruchstücke, was ein verschwendend kleiner Bruchteil der kolossalen Keramikmengen ist.

Die Ständer sind Prunkgefäße, die mit mannigfaltiger Verzierung versehen sind, als leitende, zentrale Keramikform ausschließlich in den reichsten Männergräbern vorkommen und den hohen sozialen Status des

Bestatten kennzeichnen” (zob. też na ten temat Todorova 2002a, 56-57; Voinea 2005, 101; Dragoman, Oantă-Marghitu 2007, 116-117).

Gdyby rzeczywiście inspiracją dla „jęczyczkowatego” wyciągania krawędzi naczyń przez społeczności malickie miały być wskazywane naczynia, to recepcji tego elementu towarzyszyłaby nie tylko formalna, stylistyczna, transformacja, ale przede wszystkim niezrozumiałe całkowite oderwanie od jego pierwotnego kontekstu społecznego i funkcjonalnego.

We wczesnym eneolicie zastosowanie występowania na brzegach naczyń w zespołach interesującego mnie tu obszaru znajduje kontynuację, chociaż nadal są to znaleziska dość nieliczne. Poza kulturą Malice pojawiają się one w tym czasie między innymi w zespołach modlnickich (Burchard, Valde-Nowak 2004, 52, ryc. 8j). Element ten staje się jednym z przewodnich dopiero w ceramice kultury lubelsko-wołyńskiej. Również wtedy zasięg występowania jęczyczkowatych wyciągnięć nie ogranicza się do obszaru zajętego osadnictwem wspomnianej formacji. W Polsce ich sporadyczną obecność zarejestrowano też na przykład na misach grupy Wyciąże-Złotniki w Wyciążu (Kozłowski 1971, 69, 81, tabl. II, 1, VII, 2), a nawet w środowisku brzesko-kujawskim (Gabałówna 1966, 63, tabl. XXV, 1; Czerniak 1980, ryc. 19: 9). Inaczej nieco przedstawia się sytuacja we wczesnym i środkowym eneolicie na południe od łuku Karpat.

Zastanawiająca może być ich nieobecność we wczesnoeneolitycznym kręgu polgarskim. Być może za znaczące należałoby uznać ich pojawienie się na stanowisku eponimicznym grupy Tiszaug (Szabó 1934, ryc. 37 a., a-e, 38 a., a-b, 40a., a-b). Więcej naczyń z wyciągnięciami wieńczącymi brzegi rejestrujemy jednak dopiero na etapie kultury Bodrogkeresztúr (np. Székelykeresztúr – Botond 2005, 28, tabl. 22, 1-2, tabl. 28, 1, tabl. 38, 4). Tutaj umieszczane są na nich niekiedy dodatkowo różnego rodzaju guzki (por. np. Tarnabod-Bábitag – Kalicz 1966, 5, ryc. 3, 22-26; Ciumeşti III, Pecica-Forgaci – Luca 1999, ryc. 6/6; 17/34; 29). Różne formy wyciągnięć zanotowane zostały w tym czasie także na stanowiskach środkowoeolitycznej kultury Balaton-Lasinja (por. Horváth 1996, 338-339, ryc. 2, 7-8, 3, 8-10, t.d.l.; Horváth, Simon 2003, 66, 67, ryc. 2. 18, 6. 5, zob. też przyp. 89, 104, t.d.l.).

Biorąc pod uwagę to, że dyskutowany element ma szerokie rozprzestrzenienie zarówno w wymiarze przestrzennym, jak i czasowym, nie odgrywa on w zasadzie większej roli jako wyznacznik chronologiczny. W kontekście datowania na większą uwagę zasługuje

jednak jeden jego wariant pojawiający się w materiale z Lasu Stockiego. Chodzi mianowicie o wyciągnięcie brzegu naczynia zwieńczone eksponowanym, wypłaszczonym guzkiem (ryc. 7: 4). Tego rodzaju guzki są powszechnie uznawane za uproszczone formy uch. W tym wypadku mamy do czynienia z ewidentnym nawiązaniem do uch wyciągniętych ponad krawędź, a więc w typie powszechnie występującym w kulturach Bodrogkeresztúr i Hunyadihalom. W tych zespołach znajdujemy też dokładne analogie tego rodzaju guzków-uch (por. np. Patay 2005, 104, tabl. 25, 2; 28, 12; 48, 5 i in.; Roman 1973, ryc. 33, 15).

Kolejny element przewijający się wśród zdobień ceramiki z obiektu 19/1982 w Lesie Stockim to palcowe karbowanie wylewów naczyń o formach garnków (ryc. 9: 2-3, 6-7). Taki sposób wykańczania krawędzi pojawia się nie tylko na większości naczyń grubszej roboty znalezionych w jamach na tym stanowisku (por. np. Zakościelna 1986, 36, ryc. 7: 1, 9: 1, 10: 5, 12: 8, 13: 1, 3-4; Kadrow, Zakościelna 2000, ryc. 19c, 22c, 24b, c), ale także w innych – uznanych za bezsprzecznie późne – zespołach tej kultury (zob. np. Łañcut – Gruszczyńska, Mitura 2002, 50, tabl. I, 11, 17, III, 11, IV, 18, V, 14; Złota – Kamieńska, Kozłowski 1990, 61, tabl. 31, 2, 6-8; Bronocice – Kruk, Milisauskas 1985, 55-57, tab. 7 i 10, tabl. III 7, IV 8, 11-12, VII 5, VIII 3, X 6-15, XI 3, 5, 8, 10, XII 3, 8; zob. też tamże 60-62, ryc. 23).

W połgarskim środowisku nadcisańskim karbowanie krawędzi naczyń dołkami palcowymi jest obce zespołom wczesnoeolitycznym, a jeżeli już się pojawia, to wykonane jest w zupełnie innej technice – przez nacinanie (por. np. Iercoşan 2002, 142, tabl. 51/1, 54/1, 89/10, 117/2, 125/8, 133/7). Palcowe karbowanie obecne jest dopiero na etapie kultury Bodrogkeresztúr, zaś jego powszechne używanie (analogicznie jak w Lesie Stockim) łączy się dopiero z „barokiem” zdobień plastycznych w okresie następnym. I tak na przykład w ceramice z osady w Tiszalúc 50,2% wylewów naczyń grubszej roboty jest zdobionych różnie rozmieszczonymi odciskami palcowymi (Patay 2005, 99-100, t.d.1; zob. też np. Patay 2004, 43, ryc. 13, 2, 4-5, ryc. 14, 3-4, 7-8, 10-12; Roman 1971, 76, ryc. 27, 7-9, 13, ryc. 30, 14-15).

Zupełnie osobnego komentarza wymaga uchwycone na naczyniach w Lesie Stockim zdobnictwo malowane. Na ceramice z obiektu 19/1982 rejestrujemy wyłącznie malowanie po wypale z zastosowaniem dwóch barw – bieli i czerwieni. Białe malowanie pojawia się tu tylko raz, na czarze wyposażonej w dwa masywne guzy-uchwyty symetrycznie nalepiane na

największej wydętości naczynia (Kadrow, Zakościelna 2000, 214, 221, ryc. 20b; tutaj ryc. 8: 10). Umieszczone w tej samej strefie naczynia malowanie ma postać rytmicznie powtarzających się czterech równoległych wobec siebie, skośnych linii prostych. Tuż przy uchu widoczna jest pozostałość, nieczytelnego już, malowanego elementu płaszczyznowego. To połączenie formy naczynia i układu ornamentacyjnego jest zresztą wyjątkowe. W większości wypadków białe malowane zdobienia pokrywają niewielkie czarki, tworząc układy naprzemiennie ułożonych trójkątów, przedzielonych niekiedy pionowymi paskami (Zakościelna 1986, 36).

Czerwone malowanie w obiekcie 19/1982 zanotowane zostało na większej ilości naczyń, lecz jego stan zachowania jest dużo gorszy. Uchwycone między innymi na powierzchniach brzegów naczyń esowatych o karbowanym wylewie (ryc. 9: 2, 7), misie na nóżce (ryc. 8: 3), w przydennej partii naczynia doniczkowatego (ryc. 7: 12) i na brzuscu zachowanej częściowo dużej amfory (ryc. 8: 15), w żadnym wypadku nie pozwala na odtworzenie malowanego motywu. Podobnie zresztą przedstawia się kwestia czerwonego malowania na tym stanowisku w ogóle (Zakościelna 1986, 36).

W opisywanym materiale nie notujemy jednak połączenia obu kolorów na jednym naczyniu. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w zespołach kultury lubelsko-wołyńskiej w ogóle. Malowanie po wypale generalnie więc najczęściej zachowuje się słabo, przy czym lepiej czytelne są motywy białe (zob. np. dalsze materiały z Lasu Stockiego, stanowisko 7 oraz z Wąwolnicy, stanowisko 6 – Kadrow, Zakościelna 2000, ryc. 22b, 23a; Zakościelna 1990, 178, ryc. 3-4; ze Złotej, Grodzisko II – Podkowińska 1953, 11, Tabl. I – 1-4, II – 1; Podkowińska, Rauhut, Krzak 1959, 22, ryc. 3b; czy z Łañcuta, stanowisko 10 – Kadrow, Kłosińska 1988, 15). Obecność zdobienia bichromatycznego sygnalizowane jest tylko w przypadku jednego niewielkiego fragmentu naczynia znalezionego w jamie z Wronowic-Paprzycy (Wróbel, Zakościelna 1982, pl. 282(1): 17).

Malowanie naczyń w kulturze lubelsko-wołyńskiej uznawane jest dość powszechnie za cechę datującą. Korzeni używania białego barwnika badacze dopatrują się najczęściej jeszcze we wpływach środowiska Tiszapolgár-Csöshalom-Oborín (Kamieńska, Kozłowski 1990, 62; Kadrow, Zakościelna 2000, 246-247; Zakościelna 2006, 78), u początków formowania się kultury lubelsko-wołyńskiej (według Sławomira Kadrowa i Anny Zakościelnej współcześnie z początkami fazy rzeszowskiej). Białe malowanie jest też jednocześnie traktowane jako element typowy dla zespołów starszej,

„klasycznej” fazy kultury lubelsko-wołyńskiej, później zaś ma zanikać¹⁶. Użycie barwnika czerwonego było dotąd w dyskusjach nad chronologią traktowane raczej marginalnie. Niekiedy sugerowano związek czerwonego malowania z młodszymi zespołami kultury lubelsko-wołyńskiej (Kadrow, Kłosińska 1988, 24-25). W cytowanym ustępie Autorzy wskazywali na incydentalne występowanie czerwonej farby w kulturze Bodrogkeresztúr, przywołując pośrednio za Idą Bognár-Kutzián (1963, 300) znalezisko nietypowej misy z grobu w Kiskörös-Seregélyes (Csalgovits 1931, 106, 110, ryc. 8). W tym wypadku chodzi jednak nie o czerwone malowanie, co pokrycie naczynia warstewką czerwonej glinki. Dalsze tego typu naczynia, ze stanowisk w Mezötúr-Felsőrészi-Vízköz i Jászberény-Borsóhalma, zostały opublikowane przez Pála Ráczky’ego w 1982 roku (s. 177-180, ryc. 1, 2, 5a-b; 2, 1, 3-4). Węgierski archeolog wskazywał wówczas, że naczynia te są w środowisku polgarskim bezprecedensowe nie tylko z powodu sposobu potraktowania powierzchni, ale również ze względu na unikalne plastyczne formy uchwytów dwóch z nich (chodzi o egzemplarze z Kiskörös i Mezötúr). Opierając się na bogatych danych porównawczych, jako wyjściowe dla czerwono-pokrywanych naczyń bodrogkeresztúrskich widział środowiska południowobałkańskich kultur Rachmani i Kephala-Aigina-Agora (Ráczky 1982, 180-183; tegoż 1991, 329-331).

Białe i czerwone malowanie, najczęściej w połączeniu, ma jednak jeszcze starszą miejscową tradycję, sięgającą klasycznych zespołów kultury malickiej. Jak wykazałem powyżej, między innymi na podstawie efektywnych materiałów z obiektów 11 i 12 odkrytych na stanowisku 20 w Sandomierzu-Krukowie, pojawia się również w zespołach tej kultury odpowiadających już wczesnemu eneolitowi w Kotlinie Karpackiej. Malowanie naczyń na etapie kultury lubelsko-wołyńskiej może być zatem spuścizną tradycji malickich, a nie efektem bezpośredniego działania impulsów zakarpackich.

Jednocześnie, skoro już doszukiwać się odniesień w eneolitycznych kulturach dorzecza Cisy, należy zwró-

cić uwagę na to, że tam również białe malowanie po wypale nie ogranicza się do etapu Tiszapolgár-Csöshalom-Oborín. Z jego obecnością mamy do czynienia ponownie w południowo-wschodnim obszarze osadnictwa kultury Bodrogkeresztúr na takich stanowiskach jak Pecica-Forgaci (Luca 1993, 59, 64, 67, ryc. 5/5, 7/5, 13-14, 13/2, 14/1, fot. 2; tegoż 1999, 78, ryc. 6/1, 14/5, 13-14, 18/2) i Baile Herculane-Peștera Hoților, w warstwach c i e (=Herculane II i III; Roman 1971, 63, 69, 71-72, 76, ryc. 18: 1, 19: 24-26, 20: 19, 22: 5; 23: 4; 24: 5; 27: 14; tabl. VII, 4, XVI, 12; IX, 4), silnie nawiązujących do stylistyki Tiszaug-Kisrépart, zdecydowanie jednak od kultury Tiszapolgár młodszych¹⁷. Na wspomnianych rumuńskich stanowiskach zarejestrowano także czerwone malowanie (Luca 1993, 63-64, ryc. 2/3; Roman 1971, 63). Warto wspomnieć, że malowanie po wypale na biało i czerwono jest w tym jeszcze czasie spotykane również w sąsiadujących od południa zespołach kultury Sălcuța (Baia de Fier-Peștera Pîrcăbului – Roman 1971, 33, ryc. 2, 11, 14; Sălcuța – Roman 1971, s. 39; Ostrovul Corbului-Cliuci, osada – Roman 1971, 44, ryc. 6, 102, 103; Simon 1989, 134, ryc. 14/1, 19/8c i cmentarzysko – Roman, Dodd-Oprîțescu 1989, 26, ryc. 8/2, 14/6, 16/2). Należy zresztą brać pod uwagę ten kierunek recepcji malowania naczyn przez środkowoeneolityczne środowiska transylwańskie.

Warto też pamiętać o zanotowanym na stanowisku w Jelšovcach czerwonym, pokrywającym malowaniu, jak i śladach nakładania na czerwony „grunt” białego barwnika. Może ono wskazywać na dużo dłuższe przeżywanie się tej tradycji również w kręgu epilingyelskiego (Pavúk, Batora 1995, 65-66; n.t. datowania stanowiska w Jelšovcach zob. poniżej).

Przeciwko synchronizowaniu tak inwentarza dyskutowanej jamy, jak i materiałów z Lasu Stockiego w ogóle z kulturą Tiszapolgár przemawiają także pewne obserwowane tu technofakty. Mam na myśli zjawiska z zakresu rozwoju technik tekstylnych. W dyskutowanym obiekcie odkryty został pojedynczy wypłaszczony przęślik (ryc. 9: 8). Narzędzia tej formy występują na osadzie w Lesie Stockim powszechnie, zupełnie dominując inwentarz przedzalniczy. Nie jest to fakt obojętny ani z technicznego, ani z chronologicznego

¹⁶ Cytowani Autorzy nie wykazują tu jednak dużej konsekwencji. Jaskrawym przykładem jest tu zespół grobowy oznaczony numerem VI z Gródka, stanowisko 1C. Spośród naczyń towarzyszących zmarłemu dwa na pięć egzemplarzy jest malowanych (por. Kadrow, Zakościelna 2000, ryc. 28-29). Tymczasem kompleks funeralny odkryty na stanowisku jest przypisany późnej fazie kultury lubelsko-wołyńskiej (por. tamże, 223).

¹⁷ Wydaje się to pozostawać w związku z dość rozpowszechnionym użyciem białej inkrustacji. Dla Petre Romana granica między inkrustacją a malowaniem jest dość płynna (1971, 117).

punktu widzenia. Jeszcze na etapie Cucuteni A-Tiszapolgár-Wolfsbach społeczności środkowoeuropejskie użytkowały przeszłiki o formach wyraźnie dwustożkowatych, wysokie bądź, alternatywnie, płaskie, ale wykonywane ze skorup (tzw. *rondelle*). Pojawiające się w środkowym eneolicie przeszłiki wypłaszczone, takie jak w Lesie Stockim, wyznaczają wyraźną zmianę *modus operandi* w zakresie przędzalnictwa. Towarzyszy temu zresztą również znacząca zmiana ilościowa. Od tego etapu przeszłiki należą do licznych i stale znajdowanych na osadach pozostałości (Chmielewski 2006).

Biorąc pod uwagę wszystkie powyższe rozważania, można stwierdzić, że w materiale ceramicznym z obiektu 19/1982 w Lesie Stockim obserwujemy czasowe nakładanie się elementów młodszych (plastyczne listwy u nasady czasz mis czy ucha-guzki wyciągnięte nad brzeg naczynia), zdecydowanie środkowoneolitycznych, na dość archaiczne, wydawałoby się, tradycje zdobnicze, tkwiące korzeniami jeszcze w późnym neolicie/wczesnym eneolicie. Na te ostatnie składają się między innymi białe i czerwone malowanie po wypale czy ornamentyka „rzeszowska”. To jednak obecność wspomnianych cech późnych rzutuje na chronologię całego zespołu. Biorąc je wszystkie pod uwagę razem z ich czasowymi odniesieniami zakarpackimi, omawiany zespół ceramiki stylistycznie należy przypisać dopiero fazie rozkwitu ceramiki w typie Baile Herculane II (Bodrogkeresztúr B), wyprzedzając jednak rozwój konwencji zdobniczej właściwej grupie Hunyadihalom (Baile Herculane III).

Nie wchodząc głęboko w analizę pozostałych zespołów ceramicznych z Lasu Stockiego, opierając się też na odniesieniach w innych ugrupowaniach eneolitycznych, można zasugerować nawet nieco młodszą chronologię lubelsko-wołyńskiego etapu zasiedlenia stanowiska. Uzasadniając tę opinię, można sięgnąć po opublikowane już materiały z jam 46 i 48 (Zakościelna 1986, 35-45). I tak na przykład w pierwszym z wymienionych obiektów obok amfory dwuusznej w typie mlecz-

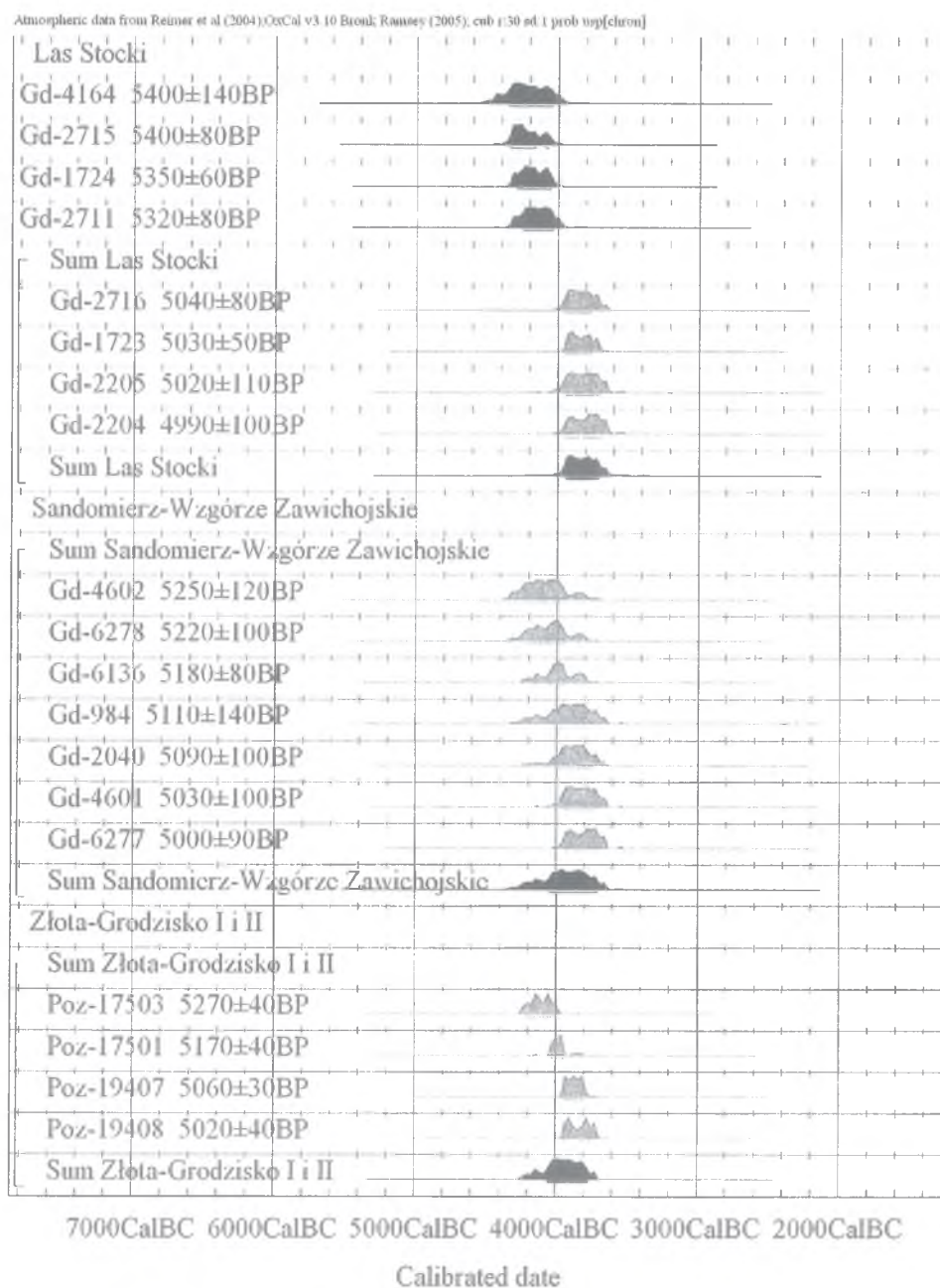
nika (tamże, ryc. 8: 1), która ma oczywiste odniesienia bodrogkereszturskie, wystąpiła też szerokootworowa dwuuszna amfora o proporcjach garnka z dwoma uchami pod wylewem i karbowaną krawędzią (tamże, ryc. 10: 5). Sięgając najbliżej, formy analogiczne tego drugiego naczynia można wskazać w Złotej (Podkowińska 1953, ryc. 8; tabl. X - 2), odnosząc się natomiast do materiałów zakarpackich, zarówno bardzo bliskie, jak i dalsze analogie znajdujemy na cmentarzyskach grupy Lażňany w Šebastovce i Barca (Šiška 1972, ryc. 32,3; 30,5-6; 31,4; tabl. V:16; VI,3, 5; VII,1, 3, 7; IX,3, 13; X,8, 11, 13; XI,4, 7-8, 10, 13). Wskazywał na to już Stanislav Šiška (1973, 18, przyp. 17). Naczynia takie znane są zresztą również z innych stanowisk należących do tego horyzontu czasowego (por. np. Patay 2005, tabl. 25,1, 28,10 i in.). Gdyby więc sądzić o chronologii tego zespołu na podstawie współwystępowania elementów bodrogkereszturskich i młodszych, jego datowanie mogłoby już przypadać na początek okresu funkcjonowania cmentarzyska w Šebastovcach (por. Šiška 1972, 148-150).

Tym samym zespół ceramiczny z jamy 19/1982 – zarówno sam w sobie, jak i w kontekście innych materiałów z Lasu Stockiego – dostarcza silnych argumentów przemawiających przeciwko nadawaniu nakłuwanych motywom (w tym tak eksponowanym „wyszającym trójkątom”) walorów wyznacznika wąskiego, synchronicznego horyzontu chronologicznego (tzw. fazy Rzeszów) w sekwencjach rozwojowych kultur Malice i lubelsko-wołyńskiej. Na podstawie wspomnianego inwentarza ceramicznego czas występowania motywów nakłuwanych trójkątów w kulturze lubelsko-wołyńskiej możemy datować na okres współczesny etapowi Baile Herculane II-Bodrogkeresztúr B. W przyszłości dokładna analiza i publikacja wyników badań przeprowadzonych na dyskutowanej osadzie może dać asumpt do niewielkiego przesunięcia górnej granicy datowania motywów „rzeszowskich”, ku początkom okresu funkcjonowania grupy Lażňany (=Baile Herculane II/III).

UWAGI O CHRONOLOGII

Omawiany powyżej zespół z Lasu Stockiego jest również doskonałym punktem wyjścia do dyskusji o chronologii absolutnej eneolitu w Polsce południowo-wschodniej i na zachodniej Ukrainie. Jest to o tyle istotne, że to właśnie datowania radiowęglowe stanowiska dały podstawę próbom synchronizacji późnej kultury

Malice i kultury lubelsko-wołyńskiej z ugrupowaniami zakarpackimi w skali chronologii absolutnej. Zagadnienie to było podnoszone w literaturze kilkakrotnie (Kadrow 1996, 68; Kadrow i in. 2003, 123-125), tak naprawdę jednak nigdy nie stało się przedmiotem wyczerpującej dyskusji, która pozostała jedynie w sferze de-

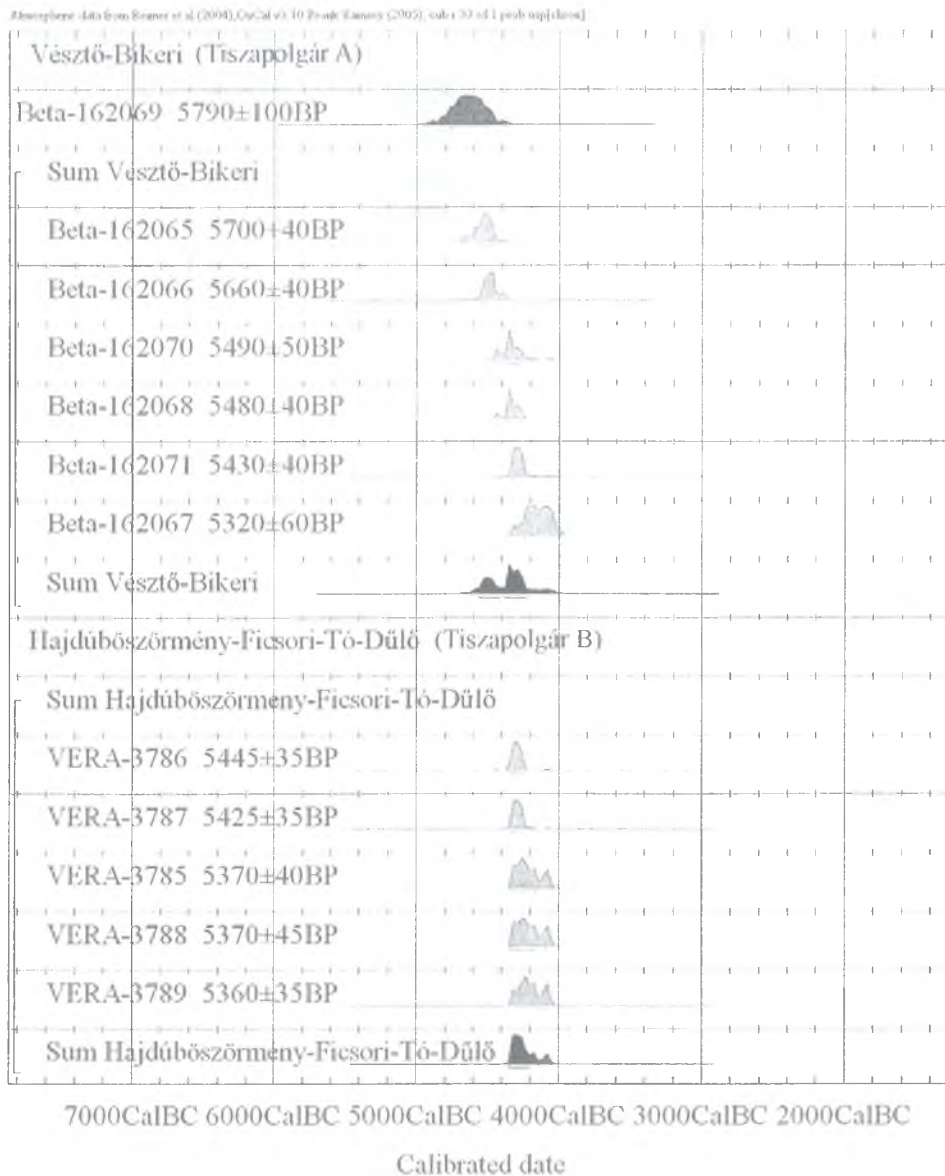
Ryc. 12. Zestawienie serii dat radiowęglowych dla kultury lubelsko-wołyńskiej

Fig. 12. Series of radiocarbon dates of the Lublin-Volhynia culture

klaracji (Kadrow, Zakościelna 2000, 252). Ze względu na wagę zagadnienia proponuję tu ponowne krytyczne przyjrzenie się danym służącym dotąd za podstawę datowania absolutnego wczesnego i środkowego eneolitu w Polsce południowo-wschodniej i zachodniej Ukrainie oraz korelacji z innymi jednostkami kulturowymi.

Zacznijmy więc od chronologii radiowęglowej stanowiska 7 w Lesie Stockim (ryc. 12). W tym wypadku

uderzający jest przede wszystkim bimodalny rozkład uzyskanych oznaczeń radiowęglowych. Z jednej strony są to cztery daty oscylujące z największym prawdopodobieństwem około 4400-4200 BC, z drugiej taka sama ich ilość przypadająca mniej więcej pomiędzy 4000 a 3800 BC (w tej drugiej serii mieści się datowanie dla omawianego powyżej obiektu 19/1982). Jednocześnie po jednej dacie z każdego z tych przedziałów odnosi się do tego samego obiektu (zob. Kadrow, Zakościelna

Ryc. 13. Zestawienie serii dat radiowęglowych dla kultury Tiszapolgár

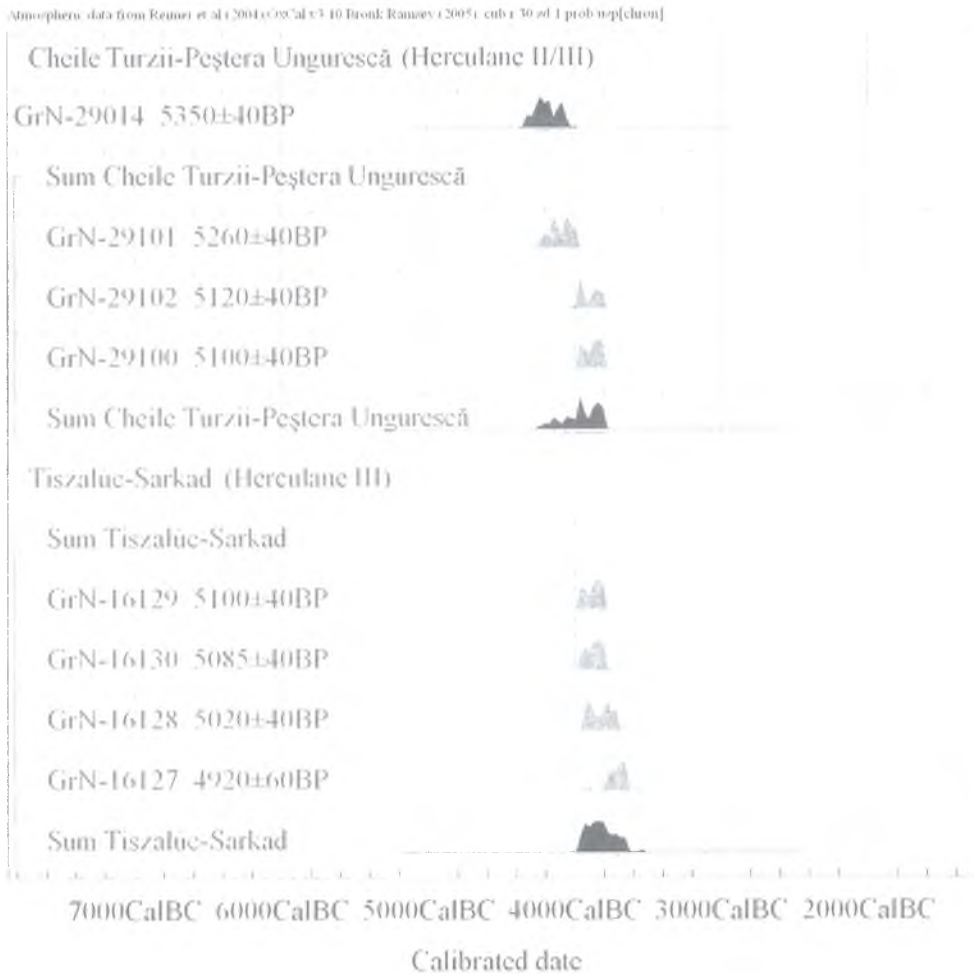
Fig. 13. Series of radiocarbon dates of the Tiszapolgár culture

2000, ryc. 24 – jama 54 i ryc. 43 – datowania). Z omawianym tutaj materiałem wiąże się jedna tylko data, należąca do młodszego z interwałów. Ta grupa dat została zresztą przez Sławomira Kadrowa i Annę Zakoscielną (2000, por. ryc. 43 i 44) uznana za korespondującą z okresem funkcjonowania osady klasycznej (II) fazy KL-W na stanowisku. Starsza grupa dat, razem z pomiarami odnoszącymi się do grobów późnomaliczkich ze stanowiska 28, w Świerszczowie, uznana została za współczesną fazie późnoklasycznej kultury Malice.

Mając na względzie charakter materiału z Lasu Stockiego, również wykluczam możliwość bezpośred-

niego ich związku z oznaczeniami starszymi. Jednak ani w przypadku pierwszej, ani drugiej grupy dat nie do zaakceptowania wydają mi się przyjmowane kulturowe odniesienia na sąsiadujących obszarach kulturowych. Źródłem omyłki są między innymi przyjęte w cytowanych pracach błędne ramy chronologii absolutnej późnego kręgu polgarskiego w Kotlinie Karpackiej.

Datowania absolutne eneolitycznych kultur nadciazańskich opierały się do niedawna na seriach dat uzyskanych dla cmentarzyska w Tiszapolgár-Basatanya i osady w Tiszalúc-Sarkad. Te daty (za Forenbacher 1993, 237, 246, ryc. 3, tabl. 1) były też podstawą chronologii absolutnej akceptowanej dotąd przez większość

Ryc. 14. Zestawienie serii dat radiowęglowych dla horyzontów z *Scheibenhinkel* we wschodniej części Kotliny Karpackiej (Herculane II-III)

Fig. 14. Series of radiocarbon dates of the *Scheibenhinkel* horizons from the eastern part of the Carpathian Basin (Herculane II-III)

polskich badaczy. Już tylko pobieżna ich analiza budzi jednak liczne zastrzeżenia. Z dużym dystansem należy traktować przede wszystkim niezwykle szeroką chronologię kultury Tiszapolgár, jaka wynikałaby z oznaczeń radiowęglowych uzyskanych dla Basatanya. Przede wszystkim daty te nie dość, że obarczone są bardzo dużymi błędami, to wykazują zupełny brak wewnętrznej koherencji. Niektóre pomiary dla fazy A kultury Tiszapolgár pokrywają się z datowaniami grobów Bodrogkeresztúr na tym samym cmentarzysku! W świetle od dawna znanych ogólnych prawidłowości rozwoju eneolitycznych ugrupowań nadcisańskich taka sytuacja jest nie do przyjęcia. Tak samo niemożliwe jest trwanie kultury Tiszapolgár B jeszcze w pierwszych dwóch stuleciach IV tysiąclecia. To z kolei wynika chociażby z zestawienia wspomnianych serii oznaczeń dla grobów wczesnoeneolitycznych z Tiszapolgár-Ba-

satanya z przypadającymi na wspomniany okres datami odnoszącymi się do etapu Hunyadihalom z Tiszalúc-Sarkad¹⁸.

Serii pomiarów C¹⁴, dzięki której można dziś zrewidować wartość dat z Basatanya, dostarczyły przede wszystkim niedawne badania osady w Vésztő-Bikeri

¹⁸ Osada ta należy niewątpliwie do grupy Hunyadihalom i datowań tutaj uzyskanych nie można odnosić do starszej od niej kultury Bodrogkeresztúr, jak to czyni Sławomir Kadrow (1996, ryc. 12), zapewne zresztą podążając za błędnymi informacjami Stašo Forenbachera (1993, p. 246, fig. 3, tab. 1). Z poprawnym określeniem materiałów z tego stanowiska nie trzeba by było przy tym czekać na pojawienie się w 2005 roku monografii stanowiska. Zostało ono wystarczająco szeroko opublikowane już w latach osiemdziesiątych (por. np. Patay 1987; zob. też tenże 2005, bibliografia).

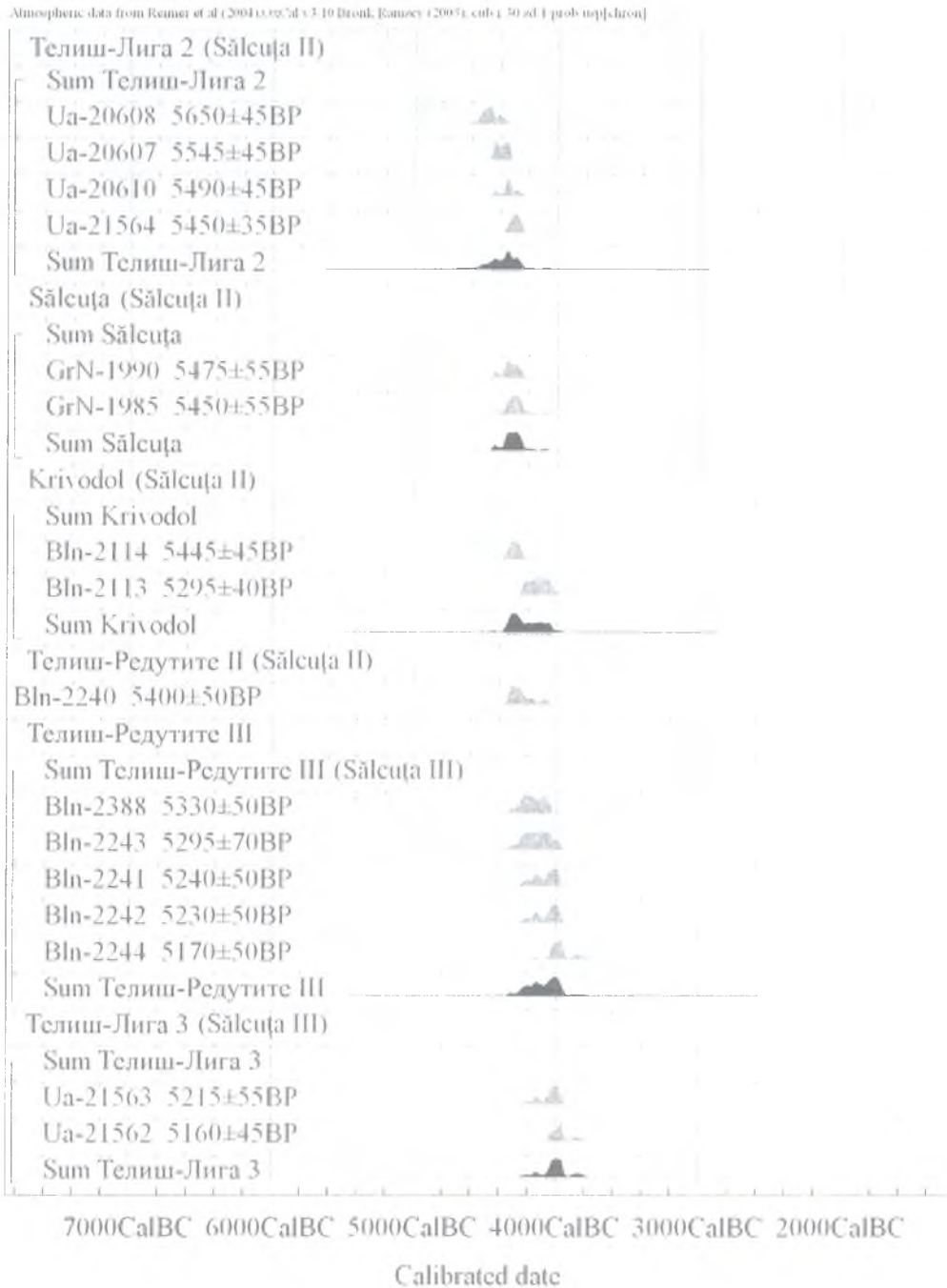
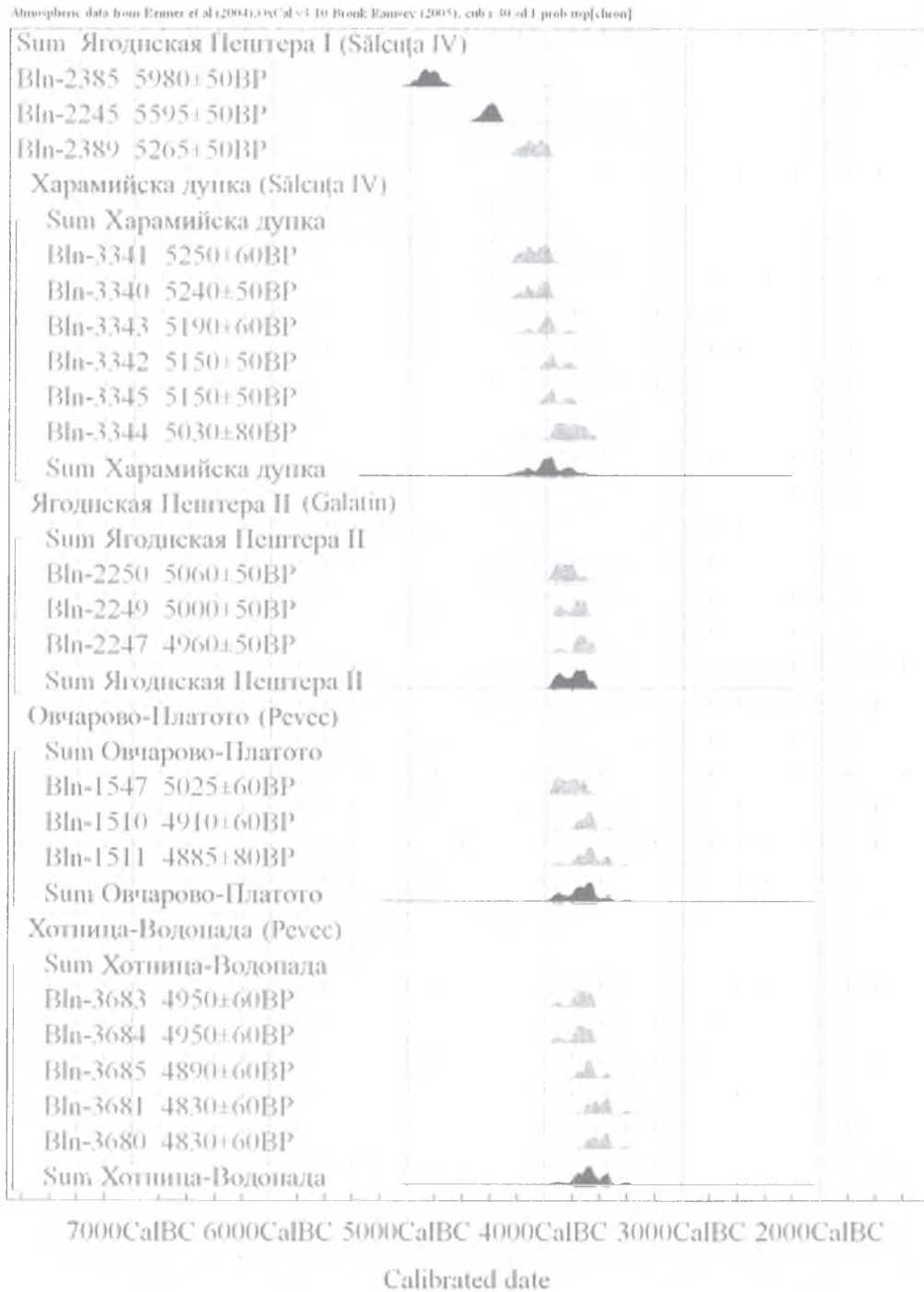

Рис. 15. Zestawienie serii dat radiowęglowych dla kultury Sălcuța (II-III)

Fig. 15. Series of radiocarbon dates of the Sălcuța culture (phases II-III)

(Parkinson, Yerkes, Gyucha 2004, 105-106, tabl. 2) i cmentarzyska w Hajdúböszörmény-Ficsori-Tó-Dűlő (Kovács, Vácsi 2007, 403, tab. 1). Daty uzyskane dla pierwszego z wymienionych stanowisk, po odrzuceniu dwóch oznaczeń najstarszych, pozwalają pewnie odnosić okres funkcjonowania odkrytej tam osady do trze-

niej kwarty piątego tysiąclecia BC. Nieco młodsze są daty dla wspomnianego cmentarzyska. Lokują się one z największym prawdopodobieństwem na przestrzeni 4350-4170 BC (zob. ryc. 13). W odniesieniu do środkowego eneolitu, obok wspomnianych już oznaczeń z Tiszalúc-Sarkad, możemy się również oprzeć na da-

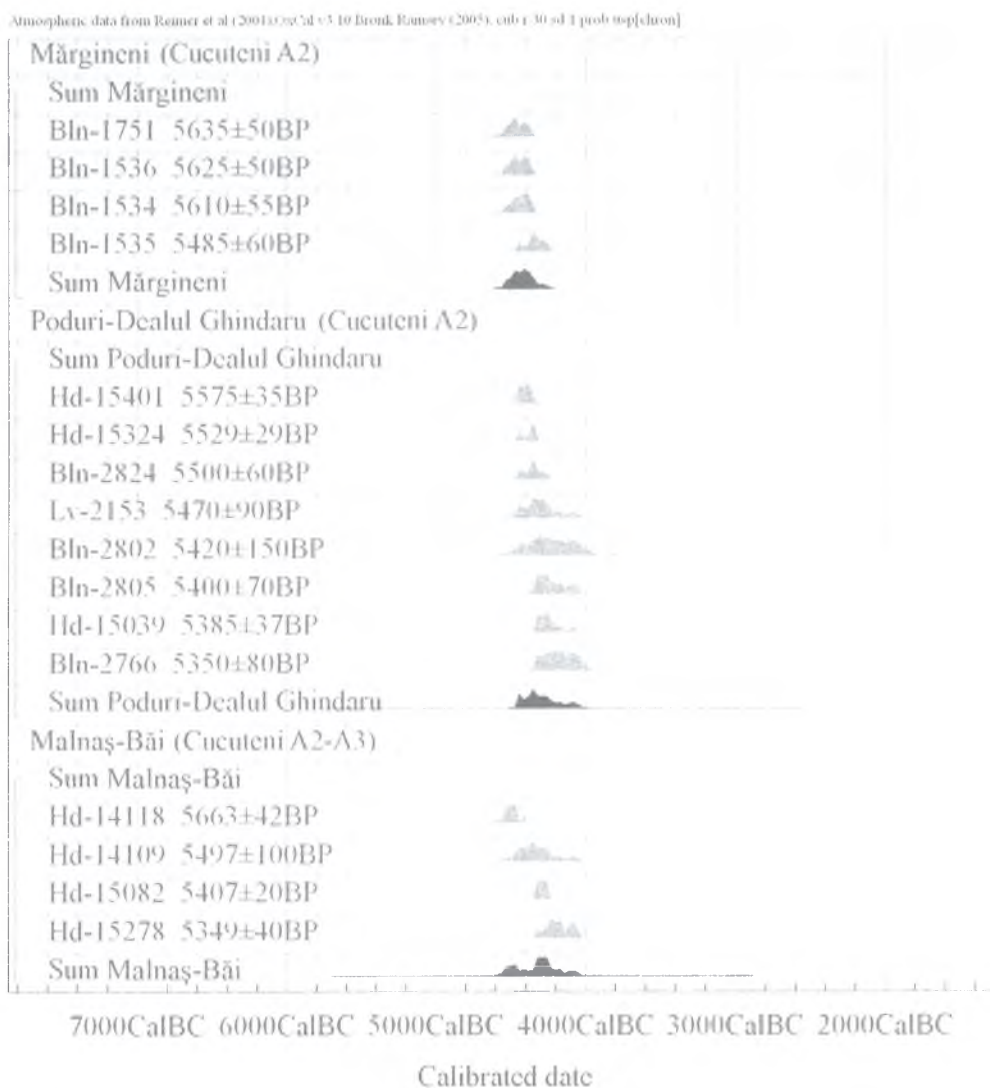
Ryc. 16. Zestawienie serii dat radiowęglowych dla horyzontów z *Scheibenhinkel* na Bałkanach (Sălcuța IV-Galatin-Pevcec)
 Fig. 16. Series of radiocarbon dates of the *Scheibenhinkel* horizons from the Balkan Peninsula (Sălcuța IV-Galatin-Pevcec)

tach odnoszących się do nieco starszych¹⁹ materiałów z Cheile Turzii-Peștera Ungurească (Biagi, Voytek 2006,

178-179, tab. 1, ryc. 5). Te dwie serie dat pozwalają w sposób pewny umieszczać późny etap rozwoju kul-

¹⁹ Niepublikowane materiały, z którymi wiąże się te oznaczenia radiowęglowe, reprezentują przejście między fazą II a III Herculane. Za możliwość udziału w badaniach i możli-

wość dyskusji niektórych zagadnień „na gorąco” dzięki prowadzącemu badania Gheorghe Lazarovici oraz współuczestniczącemu w wykopaliskach Cristi Roman.

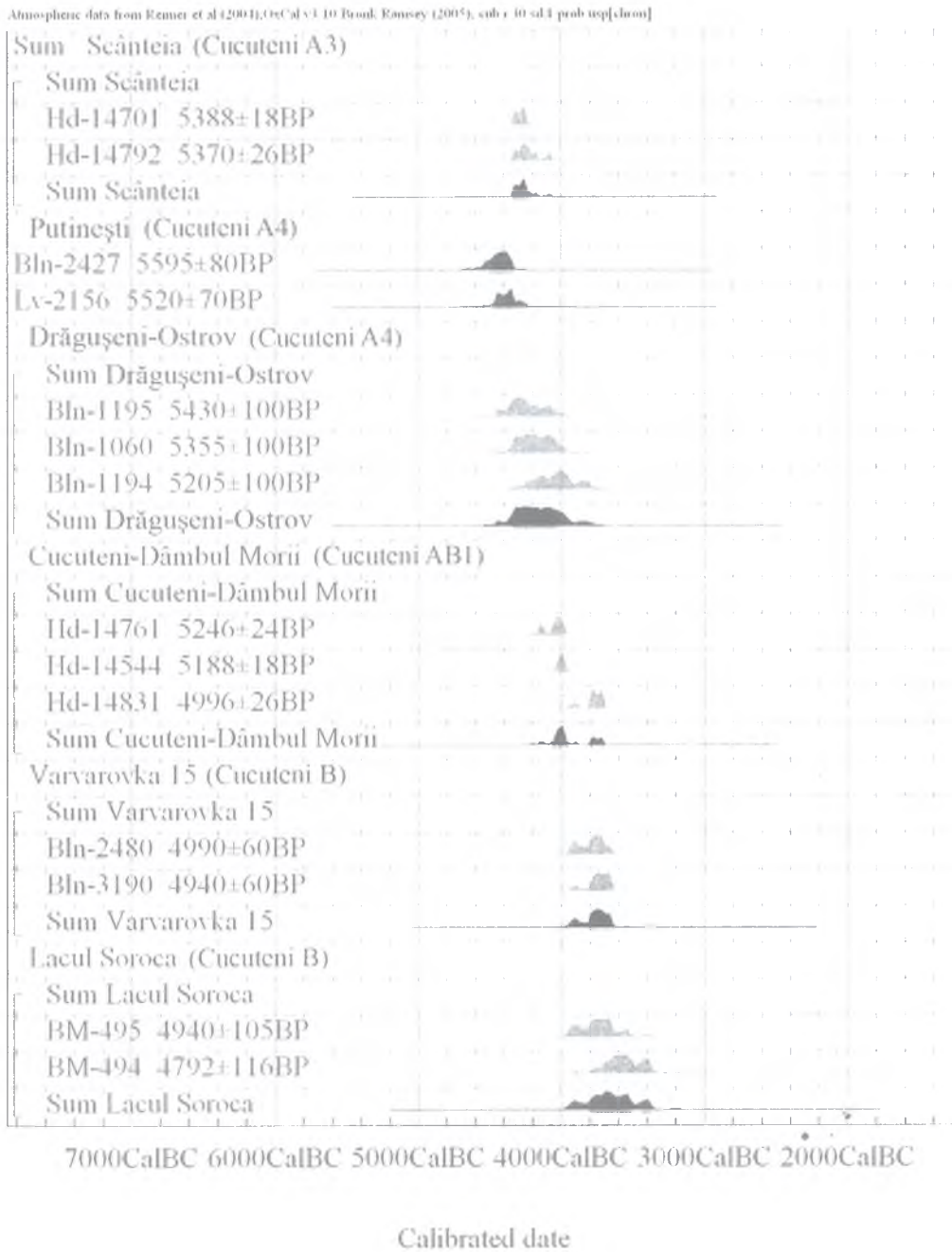
Ryc. 17. Zestawienie serii dat radiowęglowych dla kultury Cucuteni (A₂).

Fig. 17. Series of radiocarbon dates of the Cucuteni culture (A₂ phase).

tury Bodrogkeresztúr i początek grupy Hunyadihalom w ramach 4200-3800 BC (ryc. 14). Ponieważ pewne wątpliwości może budzić związek najstarszej z dat „rumuńskich” z materiałem środkowoeneolitycznym (w jaskini odkryto także pozostałości starszego osadnictwa), górną granicę tego odcinka należałoby przesunąć co najmniej o sto lat. Warto jednocześnie zwrócić uwagę na to, że sekwencja dat ze starszego (?) stanowiska zamyka się praktycznie razem z końcem pierwszego stulecia IV tysiąclecia BC, natomiast daty dla stanowiska węgierskiego łączą się z największym prawdopodobieństwem ze stuleciem kolejnym.

W ustaleniu chronologii wczesnego i środkowego eneolitu dorzecza Cisy pomocne okazują się także datowania sąsiednich jednostek, do których ugrupowania

kręgu połgarskiego nawiązują. Taką formacją jest przede wszystkim kultura Sălcuța. Dzięki obecności importów kultury Tiszapolgár na stanowisku Cuptoare-Sfogeia (Lazarovici 1981) możemy pewnie zsynchronizować rozwój wspomnianej formacji kręgu połgarskiego z fazą IIB-c kultury Sălcuța. Korespondują z tym daty pozyskane dla kultury Sălcuța z nawarstwień na stanowisku eponimicznym oraz dla osady w Teliș-Lîga (Merkyte 2005, 33-36, ryc. II. 12-13). Przypadają one na trzecią kwartę V tysiąclecia BC (ryc. 15). Kolejnym kluczowym dla synchronizacji obu wspomnianych kultur stanowiskiem jest Slatina Timiș-Săș. Pochodzący stamtąd materiał ma charakter syntetyczny i jest wynikiem stapiania się tradycji połgarskich o cechach przejściowych między kulturami Tiszapolgár a Bodrogke-

Ryc. 18. Zestawienie serii dat radiowęglowych dla kultury Cucuteni (A₃-B).

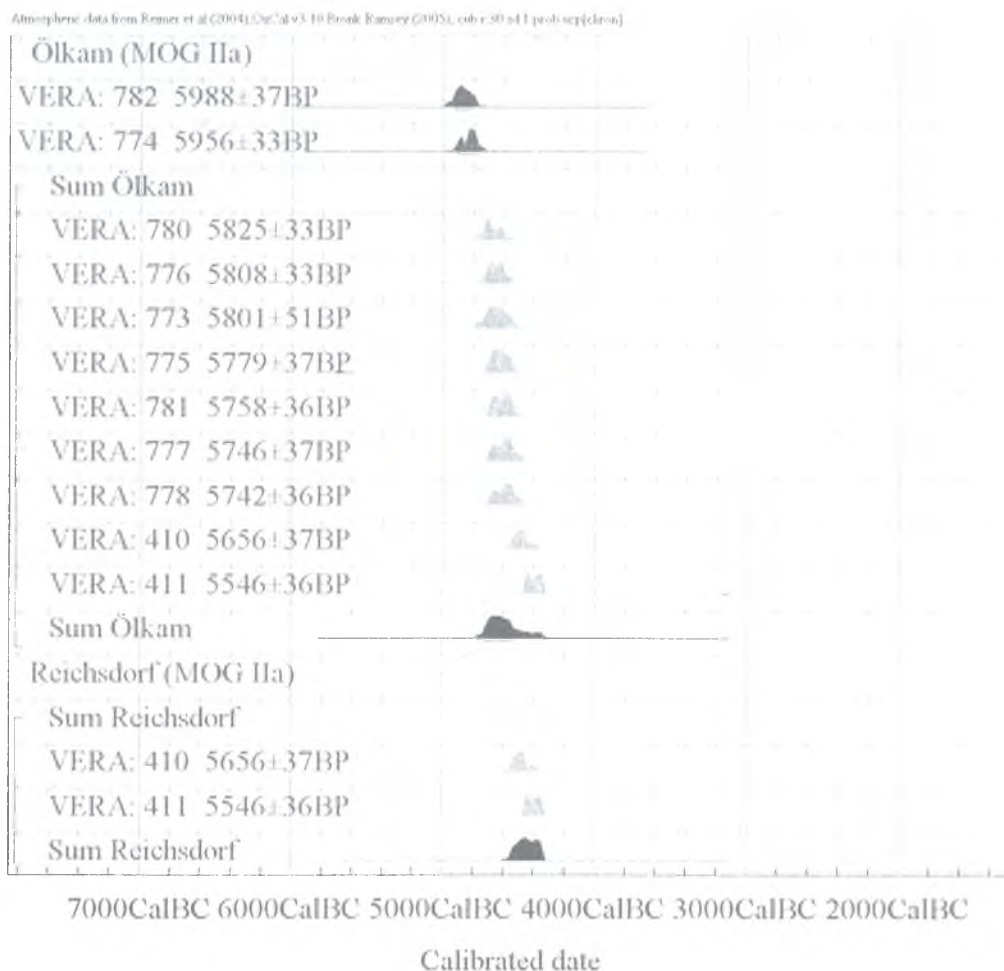
Fig. 18. Series of radiocarbon dates of the Cucuteni culture (A₃-B phase).

resztur oraz kultury Sălcuța na etapie (IIc?)-IIIa (Lazarovici, Munteanu 1982, 123-125).

Te, jak najbliższe związki między ugrupowaniami obu wspomnianych kultur utrzymują się również później, czego efektywnych przykładów dostarcza cmentarzysko z Ostrovul Corbului (Roman, Dodd-Oprîțescu 1989). Wspomniany kompleks grzebalny pozwala synchronizować zespoły typu Baile Herculane II z Săl-

cuța IV²⁰ (zob. też Lazarovici 1983, 11-12; Radu 2002, 222-229). Wprawdzie dla ostatniego etapu wspomnianej bałkańskiej formacji w jej północnym zasięgu nie

²⁰ Dla porządku dodam, że Petre Roman (1995, 18) dopatruje się w ceramice z tego cmentarzyska również elementów z wczesnego okresu rozwoju kultury Bodrogkeresztúr. Jest to jednak opinia bardzo słabo uzasadniona.

Ryc. 19. Zestawienie serii dat radiowęglowych dla kultury Lengyel (MOG IIa)

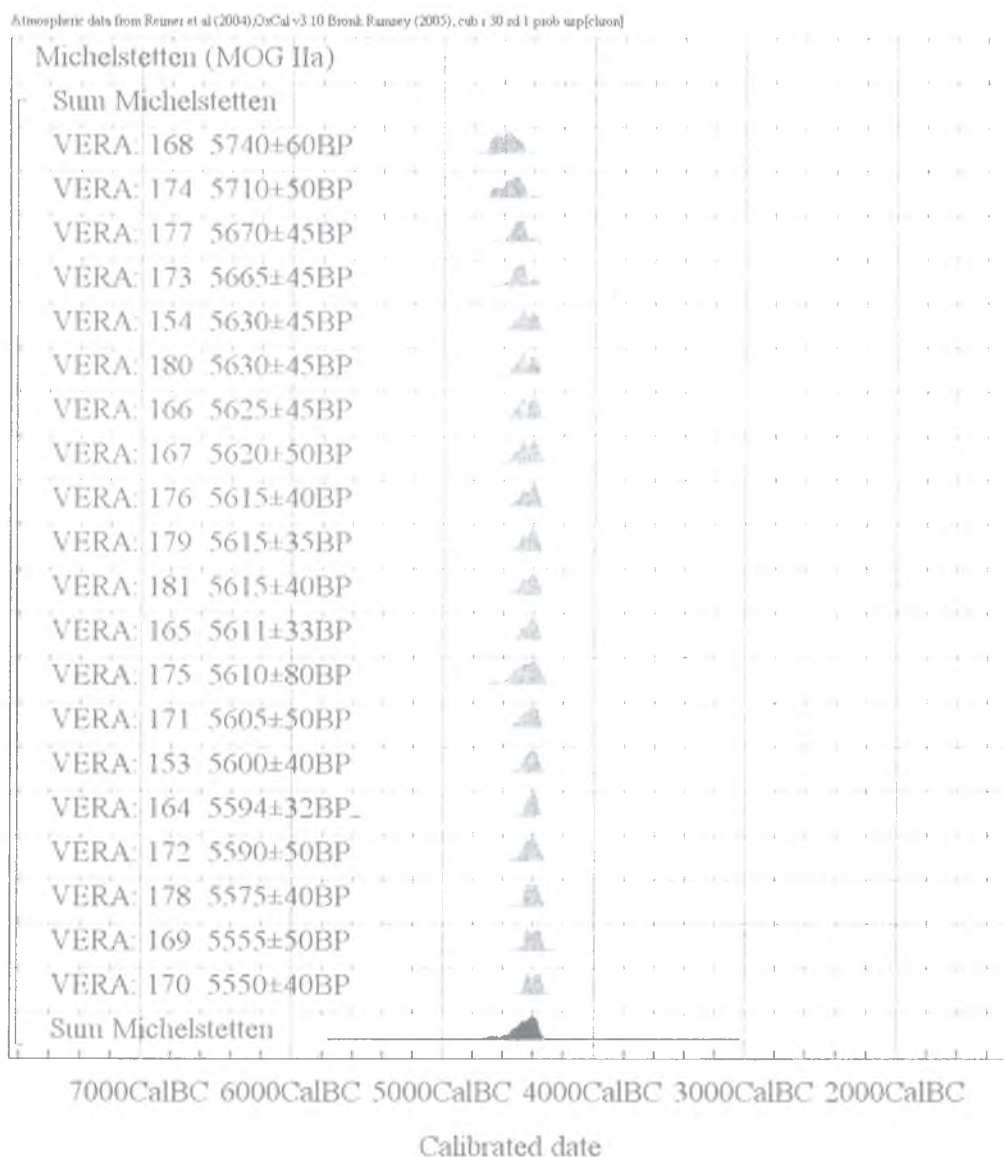
Fig. 19. Series of radiocarbon dates of the Lengyel culture (MOG IIa phase)

mamy dziś pewnych dat radiowęglowych, jednak oznaczenia takie są znane dla III fazy jej rozwoju. Daty te otrzymano dla cmentarzyska w Teliş-Lîga oraz warstwy III tellu Redutite w tej samej miejscowości (Boyadziev 1995, 171-172, ryc. 11, tab. 5; Görödörf, Bojadziev 1996, 152-153). Przypadają one na okres około 4250-3900 BC (ryc. 15)²¹. Wcześniej opisane synchroniza-

²¹ Nie biorę tu pod uwagę dat radiowęglowych pozyskanych dla nawarstwień stanowiska „Botul Cliuciului” w Ostrovul Corbului. Spójność i jakość dokonanych tam podwójnych pomiarów dwóch prób (Bln-2507 = 5560 ± 60 B.P./SMU-585 = 5591 ± 82; Bln-2508 = 5460 ± 60 B.P./SMU-585 = 5588 ± 87; Simon 1989, p. 143, n. 58) nie budzą w tym wypadku zastrzeżeń. Jednak z prehistorycznego punktu widzenia ich związek z fazą III kultury Sălcuța jest wykluczony, co podkreśla także autor publikacji źródłowej (zob. tamże, 142-143). Trudno zresztą bezpośrednio odnosić wspomniane daty

do eneolitycznej osady, w dotychczasowych publikacjach (Roman 1989; Simon 1989) w żaden sposób nie wykazano bowiem ich bezpośredniego związku z odnośnymi zespołami kultury Sălcuța. cje pozwalają przyjmować, że przejście między kulturą Tiszapolgár a Bodrogresztúr musiało mieć miejsce w pierwszej połowie tego odcinka czasowego. Dolną granicę okresu, w którym przeżywały się jeszcze tradycje kręgu Krivodol-Sălcuța-Buban hum I (tzw. kultura Galatin; n.t. sekwencji rozwojowej kompleksu KSB I zob. np. Georgieva 1990; Garašanin 1998, t.d.l.), wyznaczają serie dat ze stanowisk południowobułgarskich w Haramijska Dupka i Jagodinska Peštera (Boyadziev 1995, 172-173, ryc. 11, tab. 5; Görödörf, Bojadziev 1996, 153-155). Pozycja chronologiczna odnośnych nawarstwień pierwszego stanowiska przypada najprawdopo-

do eneolitycznej osady, w dotychczasowych publikacjach (Roman 1989; Simon 1989) w żaden sposób nie wykazano bowiem ich bezpośredniego związku z odnośnymi zespołami kultury Sălcuța.

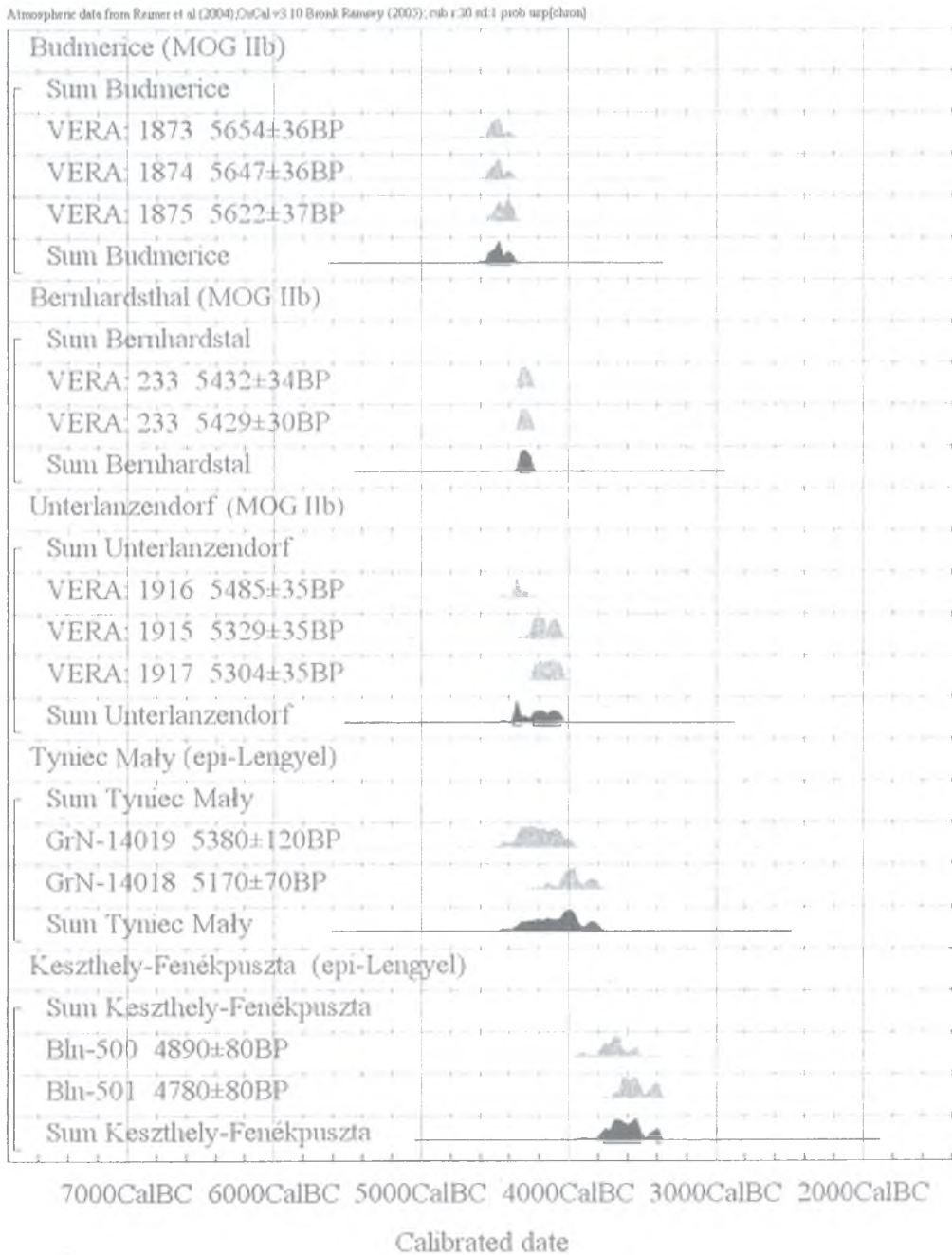
Ryc. 20. Zestawienie serii dat radiowęglowych dla kultury Lengyel (MOG IIa)

Fig. 20. Series of radiocarbon dates of the Lengyel culture (MOG IIa phase)

dobniej na pierwsze stulecie IV tysiąclecia BC. Datowania radiowęglowe dla jaskini w Jagodina – po odrzuceniu dwóch najstarszych dat, które z pewnością nie odnoszą się ani do końca eneolitu, ani do początku tzw. okresu przejściowego – pozwalają przypuszczać synchroniczność warstwy I z tego stanowiska z Haramijska Dupka, warstwę II zaś odnosić pewnie już do następnego stulecia (ryc. 16). Karpacki rytm przemian był więc przynajmniej w ogólnym zarysie synchroniczny z podobnymi zjawiskami zachodzącymi w późno-eneolitycznych środowiskach bałkańskich. Równoległe ze zmianą oblicza kulturowego we wschodniej części Kotliny Karpackiej (Bodrogresztúr → Hunyadihalom)

na południu postępowała również dezintegracja kultury Sălcuța.

W północno-wschodniej Bułgarii u schyłku bałkańskiego eneolitu funkcjonowała kultura Pevec (Cernavodă I). W ugrupowaniu tym, podobnie jak w tzw. kulturze Galatin, początkowo zaznaczają się wpływy stylistyki Baile Herculane II, później zaś formacja ta wyznacza południowo-wschodnią granicę zespołów w typie Baile Herculane III (por. np. Bojadjiev, Dimov, Todorova 1993, 82-83, tabl. 18: 6, 19: 13). W tym wypadku również dysponujemy dwiema seriami dat. Pierwsza pochodzi z warstwy II w Ovčarovo-Platoto, druga natomiast z warstwy III w Hotnica-Vodopada (Boya-

Ryc. 21. Zestawienie serii dat radiowęglowych dla kultury Lengyel (MOG IIb) i horyzontu epi-Lengyel (Balaton-Lasinja/Bisamberg-Oberpullendorf/Jordanów Śląski).

Fig. 21. Series of radiocarbon dates of the Lengyel culture (MOG IIb and epi-Lengyel phases).

dziew 1995, 173-174, tab. 5, ryc. 11; Görsdörf, Bojadziev 1996, 129, 155). W obu wypadkach mamy do czynienia z materiałami odpowiadającymi już rozwiniętemu (końcowemu?) etapowi rozwoju kultury Pevec. Serie dat do nich się odnoszące przypadają na okres 3800-3600 (ryc. 16) i współgrają z datowaniami uzyskanym dla starszych od nich stanowisk południowobułgarskich w Jagodina i Harmijska Dupka. Korespondują one jed-

nocześnie z momentem przejścia między kulturą Bodrogkeresztúr i grupą Hunyadihalom na północy.

Przy sprecyzowaniu pozycji środkowoeneolitycznych zespołów kręgu polgarskiego w skali datowań absolutnych pomocne są także możliwości zsynchronizowania ich z etapami rozwoju kręgu Cucuteni-Trypole. Od dawna znane są nawiązania do wspomnianego obszaru kulturowego uchwycone w materiałach wschodnio-

bodrogkereszturskich, gdzie na takich stanowiskach jak np. Reci pojawiają się importy Cucuteni AB. Również odwrotnie, obecność środkowoeneolitycznych elementów polgarskich notowano w zespołach kultury Cucuteni, czego klasycznym przykładem jest Traian-Dealul Fintînilor (por. np. Bem 2000-2001, 55-56; Botond 2005, 41-51; Mantu 1998, 182, tab. 1, 3 t.d.l.). Zdaniem niektórych pojawiające się tam elementy typowe dla grupy Hunyadihalom (m.in. *Scheibhenkel*) pozwalają na ustalenie współczesności tej formacji z młodszym odcinkiem etapu AB i fazą B kultury Cucuteni. Pogląd bardziej wyważony zaprezentował jednak Petre Roman (1971, 112-113; podobnie np. Horváth 2004, 68-70; Patay 2005, 122), według którego obecne tam elementy, takie jak wspomniane *Scheibhenkel*, właściwe są jednak szerszemu odcinkowi chronologicznemu, pojawiając się już na etapie Baile Herculane II. Ze wspomnianym właśnie etapem trzeba zatem wiązać obecność wskazanych nawiązań w zespołach fazy AB kultury Cucuteni. Należy stąd wnioskować, że kultura Bodrogkeresztúr musiała się rozwijać już we wcześniejszym odcinku etapu AB (AB_1), na okres Cucuteni AB_2 przypada rozwinięty etap kultury Bodrogkeresztúr B (= Baile Herculane II), natomiast zespoły Hunyadihalom itp. rozwijają się już współcześnie z etapem B kultury Cucuteni. Mając powyższe na względzie, porównajmy datowania kultury Cucuteni (za Bem 2000-2001, tab. 2; Mantu 1998, 177-183, tab. 7). Dodam tylko jeszcze, że w zestawieniu odrzuciłem wszystkie daty pozyskane z laboratorium kijowskiego, które bardzo często cechuje zupełny brak spójności w obrębie jednej serii oraz na tle pomiarów wykonywanych w innych ośrodkach. Na duże problemy z interpretacją tych oznaczeń radiowęglowych zwracano już zresztą uwagę w literaturze (por. Boyadziev 2005; por. też przyp. 23).

Największe serie dat odnoszące się do wspomnianej formacji dostępne są obecnie dla stanowisk etapu A_2 - A_3 (Mărgineni, Poduri-Dealul Ghindaru i Malnaş-Băi). Ponadto mamy do dyspozycji trzy daty ze stanowisk Drăguşeni-Ostrov oraz parę oznaczeń z Putineşti (Cucuteni A_4). Odrzucając daty skrajne – głównie starsze – możemy je generalnie odnosić do 4500/4450-4200/4100 BC (ryc. 17 i 18). Są więc one współczesne kulturze Tiszapolgár. Niestety, w odniesieniu do etapów najbardziej nas interesujących (AB-B) ilość wiarygodnych oznaczeń jest o wiele mniejsza. Możemy się tu posłużyć datami z Cucuteni-Dâmbul Morii (A-B₁), Mihoveni-Cahla Morii (B₁, B₂), Varvarovka 15 (B) oraz Lacul Soroca (B; ryc. 18). Na podstawie ustalonych synchronizacji między obszarem nadcisańskim a kul-

turą Cucuteni daty te pozwalają orientacyjnie umieszczać rozwój kultury Bodrogkeresztúr w odcinku 4200/4100-3900/3800 BC, zaś etapu Hunyadihalom około 3900/3800-3700/3600 BC.

Można wskazać interkulturowe elementy stylistyczne, które pozwalają na generalną synchronizację kultury Bodrogkeresztúr i diskutowanych materiałów w ogóle także z formacjami epilendzielskimi – kulturami Jordanów Śląski, Bisamberg-Oberpullendorf/Bajč-Retz i Balaton-Lasinja, warto więc poświęcić nieco uwagi chronologii radiowęglowej tych ostatnich. Największe znaczenie mają tu wyniki dotychczasowych badań nad chronologią absolutną eneolitu na obszarze Austrii. Mamy w tym przypadku wprawdzie do czynienia z uderzającą dysproporcją między licznymi oznaczeniami wieku i doskonale wypracowaną na ich podstawie chronologią bezwzględną poszczególnych etapów rozwoju kultury Lengyel a brakiem datowań dla odcinka epi-Lengyel (por. Stadler, Ruttkay 2007; Stadler i in. 2006), jednak sprecyzowanie trwania końcowych faz kultury Lengyel (IIa i IIb=grupa Wolfsbach) pozwala ustalić pewny *terminus post quem* rozwoju grupy Bisamberg-Oberpullendorf na około 4100 BC (por. ryc. 19-20).

Dużo gorzej wygląda natomiast sytuacja na obszarach położonych bardziej na północ. Tutaj mamy do czynienia tylko z trzema datowaniami odnoszącymi się do kultury Jordanów Śląski (jedna data z Velké Hoštice i dwa pomiary z Tyńca Małego), przy jeszcze słabszym oparciu w datowaniach radiowęglowych dla okresu poprzedzającego rozwój tej kultury (por. Kulczycka-Leciejewiczowa 1993, 10, tab. 1; Pavelčík 2002, 335, Tab. 2; Stadler i in. 2006, Tab. 1). Nieliczne daty dla kultury Jordanów Śląski wpisują się w ostatnią kwartę V tysiąclecia.

Większa ilość radiowęglowych pomiarów wieku wiąże się z zespołami Balaton-Lasinja. Są to przede wszystkim dwie serie dat dla stanowisk słoweńskich – Ajdovska Jama i Ljubljansko Barje-Maharski Kanal. Daty te jednak obarczone są bardzo dużymi błędami, wahającymi się między +/-100 a 200 lat. Poza tym oznaczenia z Ajdovska Jama nie dają się precyzyjnie powiązać z materiałem poszczególnych faz rozwoju tego ugrupowania (Bojadziev 1998, 353-355, przyp. 16; daty zob. appendix 1). Wreszcie najpóźniejsze daty z tego stanowiska – w cytowanym artykule związane z kulturą Balaton-Lasinja 2/3 – wydają się zbyt młode, podobnie jak większa część oznaczeń z Maharski Kanal. W rytm przemian na tym etapie eneolitu zdecydowanie lepiej wpisują się dwa pomiary radiowęglowe

z węgierskiego stanowiska Keszthely-Fenekpuszta, należącego już do horyzontu z *Furchenstichkeramik* (ryc. 21).

Dla datowania horyzontu epi-Lengyel pewne znaczenie mają też daty z cmentarzyska kultury Ludanice w miejscowości Jelšovce. Rozkładają się one bimodalnie, nie pokrywając się: dwie starsze (Bln-4376 i Bln-4408) po kalibracji przypadają na przedział lat 4400-4200 BC, natomiast dwie młodsze (Bln-4379 i Bln-4380) mieszczą się już w dwóch następnych stuleciach (zob. Görzdörf 1995). Ze względu na ubogie i mało czułe chronologicznie wyposażenie grobów, do których odnoszą się oznaczenia, trudno wypowiadać się o zgodności oznaczeń z materiałem archeologicznym. Wyjątkowy jest tu tylko inwentarz grobu 232, zawierającego między innymi naczynie o oczywistych nawiązaniach Balaton-Lasinja, misę na nóżce o czaszy z zachylonym do wewnątrz wylewem i naczynie „mlecznikowate” (Pavúk, Bátora 1995, 97-81, ryc. 55). Te ostatnie formy wskazują na wpływy kultury Bodrogkeresztúr. Z tym inwentarzem mogą jednak współgrać tylko młodsze oznaczenia radiowęglowe. Jeżeli okres funkcjonowania osady i zakładanych w jej obrębie cmentarzysk rzeczywiście zamyka się w wąskim przedziale czasowym, jak to sugerują autorzy opracowania, to w oparciu o inwentarz grobu 232 należałoby daty starsze całkowicie odrzucić. W związku z tym samym nieuzasadnione jest też wnioskowanie o chronologii grobów z Jelšovce na podstawie wyniku uśrednionego (*contra* Görzdörf 1995, 207). Najprawdopodobniej należałoby liczyć się z bardziej skomplikowanym rozwojem przestrzennym dyskutowanej osady i dłuższym jej trwaniem. Uzyskane daty,

odnoszące się w każdym wypadku do innego skupiska grobów, wiązałyby się z różnoczasowymi „zagrodami” (Pavúk, Bátora 1995, 110-111).

Z powyższych rozważań nad chronologią absolutną widać, że – podobnie jak analiza form ceramicznych – możliwa do zaakceptowania grupa oznaczeń radiowęglowych ze stanowiska 7 w Lesie Stockim także uznaje je za współczesne nadcisańskim formacjom środkowo-eneolitycznym. Jeżeli moje wcześniejsze ustalenia są słuszne i materiały z Lasu Stockiego odpowiadają stylistycznie fazie Baile Herculane II/Bodrogkeresztúr, to ich chronologia absolutna wydaje się być nieco późniejsza, odpowiadając w zasadzie już etapowi Baile Herculane III/Hunyadihalom. Podobnie, na poziomie kultury Bodrogkeresztúr i grupy Hunyadihalom, lokują się również opublikowane właśnie datowania dla stanowiska 6 (Wzgórze Zawichojskie) w Sandomierzu (Kowalewska-Marszałek 2007, table 1, fig. 3)²² i daty pozyskane ostatnio dla cmentarzyska w Złotej, Grodzisko II (Sałacińska, Zakościelna 2007, tab. 2; zob. też Zakościelna, Matraszek 2007)²³. Dla pierwszego z wymienionych stanowisk uzyskany zakres dat radiowęglowych po kalibracji mieści się w przedziale 4100-3800 BC. Po odrzuceniu daty najstarszej analogicznie należy datować groby ze Złotej (ryc. 12). Rozpatrując jednak oznaczenia radiowęglowe dla grobów ze Złotej, warto zwrócić uwagę na to, że nie znamy inwentarza najstarszego według chronologii radiowęglowej cmentarzyska grobu 27 (Sałacińska, Zakościelna 2007, 107-108). Daty z pozostałych grobów, których bogate wyposażenie może być silnym oparciem dla studiów nad periodyzacją kultury lubelsko-wołyńskiej w ogóle, skupiają się w przedziale 4000-3800 BC.

WNIOSKI

Na podstawie przedstawionych rozważań odnośnie chronologii elementów stylistyki „rzeszowskiej” można poczynić kilka uwag dotyczących periodyzacji i chronologii wczesnego i środkowego eneolitu na obszarze Polski południowo-wschodniej.

Najważniejszym jest zdać sobie sprawę, że chronologia motywów nakłuwanych typu Rzeszów jest dużo szersza niż to dotąd przyjmowano. Wychodząc od analizy materiałów z Krakowa-Nowej Huty-Mogiły i Raciborza-Ocic, można wywodzić motywy takie jak „wiszący trójkąt” bezpośrednio z kultury Malice. Wydaje się, że motyw ten mógł powstać w widocznym już od

końca etapu klasycznego kultury Malice nurcie stopniowego upraszczania motywów nakłuwanych, jako ich lokalne przetworzenie. Misa z Mogiły i naczynie z Ocic są jednymi z pierwszych tego oznak i najprawdopo-

²² Niestety jednak, zespoły ceramiczne korespondujące z uzyskanymi datami do dziś nie zostały opublikowane. Nie licząc wzmianek w „Informatorze Archeologicznym” (Kowalewska-Marszałek 1984 i 1986), wyniki badań przeprowadzonych na tym stanowisku znane są jedynie z dwóch krótkich publikacji (Kowalewska-Marszałek 1990; 2007). Jedyny jak na razie dostępny w literaturze materiał ze stanowiska 6

dobniej wyznaczają inicjalny horyzont występowania nakłuwanych trójkątów. Oczywiście, jeżeli motyw ten miał tak starą metrykę, to nie powinno budzić konsternacji jego współwystępowanie z przeżywającymi się elementami klasycznomalickimi w najstarszych zespołach eneolitycznych wspomnianej formacji (Michałowice, Sandomierz-Kruków). Jest też zrozumiałe, że w tej sytuacji nie można już uznawać „wiszącego trójkąta” jako pewnego wyznacznika późnej fazy Rzeszów. Byłoby to trudne do wytłumaczenia, gdyby stylistyka „rzeszowska”, pojawiając się już u schyłku późnego neolitu, zanikała następnie, by znów pojawić się w tej samej postaci u końca wczesnego eneolitu. Tym samym dotychczasowy podział tegoż etapu rozwoju kultury Malice na podfazy IIa i IIb traci podstawy.

Występowanie „wiszących trójkątów” w zespołach „rzeszowskich” wyznacza tym samym II horyzont występowania tego motywu, teraz już także w charakterze samodzielnie funkcjonującego symbolu. W tym okresie pojawia się on również w ościennych środowiskach kulturowych (Lengyel, Tiszapolgár, Trypole). Mając za podstawę powyższe ustalenia, należy dziś nie tylko opowiedzieć się za zdecydowanie starszą chronologią nakłuwanych wątków rzeszowskich (w tym „wiszących trójkątów”), ale także być może zakwestionować ich genetyczny związek z kulturą Tiszapolgár. Wydaje się bowiem, że obserwujemy tym samym zjawisko semiosferyczne, którego epicentrum znajdowało się na obszarze kultury Malice. Należałoby zatem prawdopodobnie skorygować przyjmowany dotąd scenariusz, zgodnie z którym stanowiły one część „atrakcyjnego – w sensie zewnętrznej symboliki – modelu kultury reprezentowanego przez środowiska nadcisańskie, chętnie, lecz nader powierzchownie imitowanego przez ludność dorzecza Wisły i Odry” (Ka-

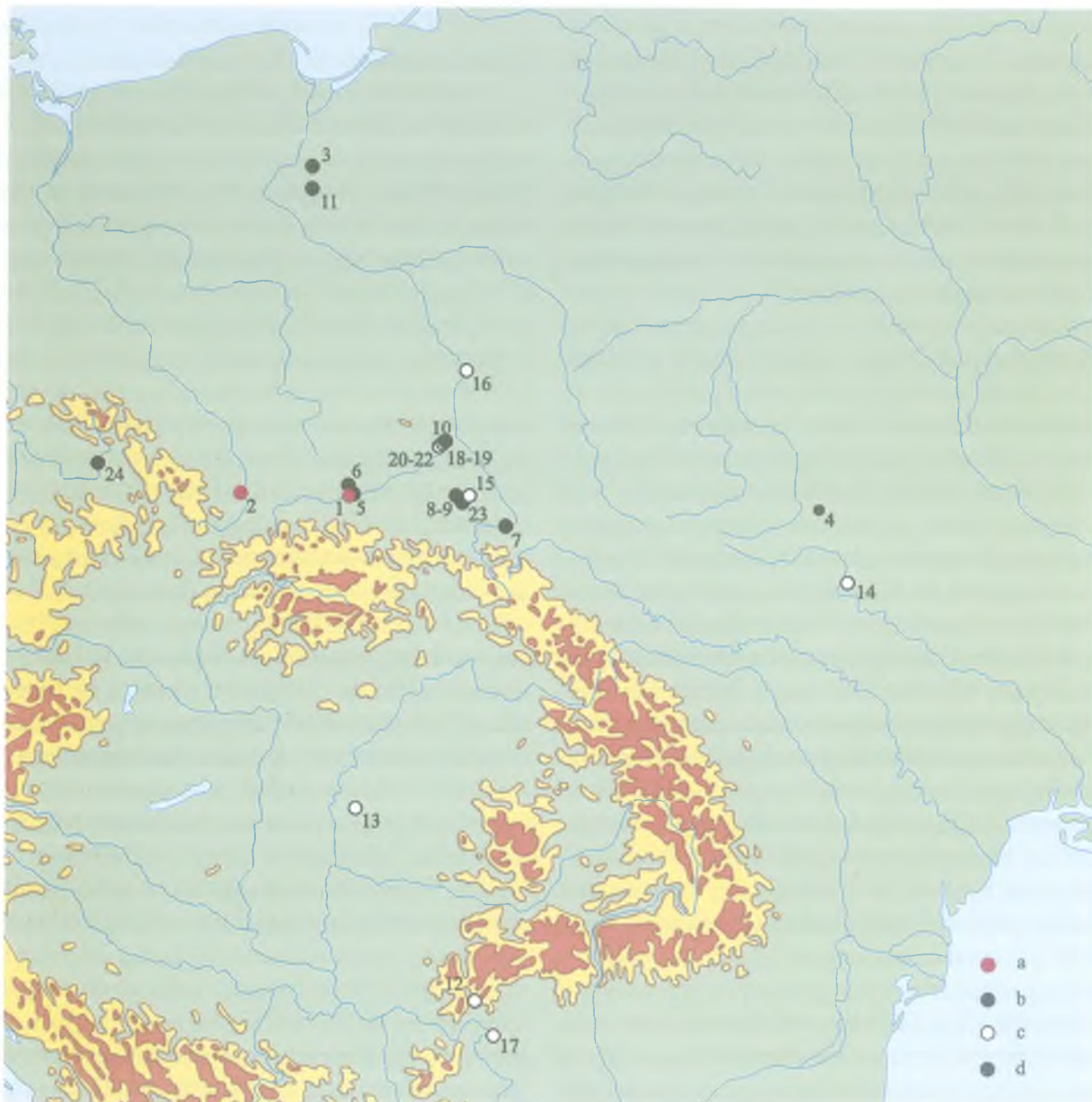
drow 1996b, 142; cytat nieco zmieniony ze względów gramatycznych).

Chociaż nie sposób odpowiedzieć na pytanie, jaką treść mógł ze sobą nieść znak nakłuwanego trójkąta, to wydaje się, że ludność kultury Malice wykreowała symbol niezwykle atrakcyjny i nośny. Nic zatem dziwnego w tym, że posługiwały się nim również środkowoeneolityczne generacje, przynajmniej na tych obszarach, gdzie jego recepcja była najżywsza (ryc. 22). Na podstawie przedstawionych argumentów można stwierdzić, że elementy „stylistyki Rzeszów” w materiałach kultury lubelsko-wołyńskiej odzwierciedlają właśnie przeżywanie się tej tradycji w środkowym eneolicie. Sama ich obecność nie daje zatem również wystarczających podstaw, by synchronizować klasyczny etap rozwoju tej formacji z kulturą Tiszapolgár i fazą Rzeszów kultury Malice. Są natomiast wszelkie przesłanki, by kulturę lubelsko-wołyńską uznać za zjawisko młodsze. Porzucając koncepcję bilinearną ewolucji kulturowej na etapie wczesnego eneolitu na obszarze południowo-wschodniej Polski i zachodniej Ukrainy, nie chcę jednak w żaden sposób kwestionować genetycznych związków kultury lubelsko-wołyńskiej z zespołami typu Rzeszów. Ta pierwsza jest naturalną konsekwencją kierunku rozwoju wyznaczonego na etapie późnej kultury Malice. Nie mam też żadnych wątpliwości co do tego, że rozwój jednostek eneolitycznych powstałych na podłożu klasycznomalickim przebiegał odmiennie w poszczególnych regionach. Najlepiej dowodzą tego różnice między strefą objętą osadnictwem fazy Rzeszów kultury Malice i później kultury lubelsko-wołyńskiej a obszarem zachodniomałopolskim i górnośląskim, gdzie rozwinęły się grupy Pleszów-Modlnica i Ocice, następnie zaś grupy Wyciąże-Złotniki i Jordanów Śląski. Podobne odmienności między poszczególnymi regionami rozwijającymi się na podłożu kultury Malice we wschodnim jej zasięgu są dotąd bardzo słabo opisane. Jest to jednak kwestia słabego rozpoznania zespołów późnomalickich na tym obszarze.

W końcu należy poruszyć jeszcze jedną kwestię związaną z periodyzacją eneolitycznych formacji Polski południowo-wschodniej i zachodniej Ukrainy. Analizując konteksty występowania zdobnictwa „rzeszowskiego”, uznawanego za typowe dla klasycznego etapu rozwoju kultury lubelsko-wołyńskiej, wykazałem, że stylistyce tej towarzyszy wiele elementów wskazywanych dotąd jako wyznaczniki młodszych faz rozwoju tego ugrupowania. Obserwacje te skłaniają mnie nie tylko do zakwestionowania podstaw wczesnoeneolitycznego datowania klasycznych materiałów kultury lubel-

w Sandomierzu opublikowany został jednak przez Jolantę Michalak-Ścibior (1993). Wykazuje on zbieżności z materiałami ze Złotej. Dla porządku muszę jednak dodać, że cytowana właśnie badaczka (tamże, 50) sugerowała nieco starszą, niż w przypadku Złotej, chronologię zespołu ze Wzgórza Zawichojskiego.

²³ W tym wypadku pomijam budzące mój sceptycyzm daty z laboratorium kijowskiego. Chodzi o serie pomiarów wykonane dla cmentarzysk zachodniowołyńskich w Gródku, stan. 1C i w Strzyżowie, stan. 26. W przypadku oznaczeń radiowęglowych dla grobów z tego pierwszego stanowiska zostały one już zresztą odrzucone po dogłębnej i wyczerpującej krytyce (Bronicki, Kadrow, Zakościelna 2003, 25-28; tychże 2004, 104).

Ryc. 22. Stanowiska, na których wystąpił ornament „wiszących trójkątów”¹: a – horyzont I (późnoneolityczny); b – horyzont II (wczesnoeneolityczny); c – horyzont III (środkowoeneolityczny); d – chronologia niepewna
 Fig. 22. Sites, where ‘hanging triangles’ ornament occurred: a – Ist horizon (Late Neolithic); b – IIInd horizon (Early Eneolithic); c – IIIrd horizon (Middle Eneolithic); d – chronology unsure

Stanowiska horyzontu I:

1. Kraków-Nowa Huta-Mogiła, stan. 48, gm. *loco*, pow. *loco* (Buratyński 1971)
2. Racibórz-Ocice, stan. 2, gm. *loco*, pow. *loco* (Kozłowski 1972)

Stanowiska horyzontu II:

3. Boguszewo, stan. 43b, gm. Gruta, pow. Grudziądz (Kirkowski, Sosnowski 1994)
4. Horew, rej. Ostrog, obw. Równe (Masson, Merpert 1982)
5. Kraków-Nowa Huta-Pleszów, gm. *loco*, pow. *loco* (Kulczycka-Leciejewiczowa 1969)
6. Michałowice, stan. 27, gm. *loco*, pow. Kraków (Czekaj-Zastawny, Milisauskas 1997)
7. Przemyśl-Budy, gm. *loco*, pow. *loco* (Kowalski 1975)
8. Rzeszów-Osiedle Piastów, stan. 16, gm. *loco*, pow. *loco* (Kadrow 1988)
9. Rzeszów-ul. Leśna, stan. 24, gm. *loco*, pow. *loco* (Kadrow 1988)

10. Sandomierz-Kruków, stan. 20, gm. *loco*, pow. *loco* (Michalak-Ścibior, Taras 1995)
 11. Wielkie Radowiska, stan. 36, gm. Dębowa Łąka, pow. Wąbrzeźno (Kirkowski, Sosnowski 1994)

Stanowiska horyzontu III:

12. Baile Herculane-Peștera Hoților, jud. Mehedinți (Roman 1971)
 13. Békésszentandrás-Furugy, Békés megye (MRT 8)
 14. Kliszczew, rej. Winnica, obw. Winnica (Заєс' 1973)
 15. Kosina, stan. 35, gm. Białobrzegi, pow. Łańcut (Kadrow 1992b)
 16. Las Stocki, stan. 7, gm. Końskowola, pow. Puławy (Zakościelna 1986)
 17. Ostrovul Corbului-Cliuci, jud. Mehedinți (Simon 1989)
 18. Sandomierz-Wzgórze Zawichojskie, stan. 6, gm. *loco*, pow. *loco* (Michalak-Ścibior 1993)
 19. Sandomierz-Żmigród, gm. *loco*, pow. *loco* (Kowalewska, Marszałek 1993)
 20. Złota „Grodzisko I”, gm. Samborzec, pow. Sandomierz (Podkowińska 1953)
 21. Złota „Grodzisko II”, gm. Samborzec, pow. Sandomierz (Kamieńska, Kozłowski 1990)
 22. Złota „Nad Wawrem”, gm. Samborzec, pow. Sandomierz (Krzak 1970)

Stanowiska o niepewnej chronologii:

23. Albigowa, stan. 38, gm. Łańcut, pow. Łańcut (Kadrow 1992a)
 24. Lochenice, okr. Hradec Králové (Buchvaldek 1990)

¹ Uwaga: w zestawieniu uwzględnione zostały wyłącznie stanowiska, na których watek „wiszącego trójkąta” wystąpił w postaci rozbudowanej – „rzeszowskiej”.

sko-wołyńskiej (zdefiniowanych przede wszystkim w oparciu o materiały z Lasu Stockiego), ale każą też poddać w wątpliwość proponowane dotąd periodyzacje tej formacji. W moim głębokim przekonaniu brak dziś uzasadnienia starszeństwa zespołów zaliczanych do fazy II (Las Stocki) wobec znacznej części materiałów zaliczonych przez Annę Zakościelną i Sławomira Kadrowa do fazy IIIa.

Uwaga ta odnosi się przede wszystkim do osad w rejonie podrzeszowskim (Łańcut, Kosina). Z pełną oceną chronologii cmentarzysk wołyńskich w Gródku, stan. 1C (zob. Kadrow, Zakościelna 2000, 223, ryc. 28-29) i Strzyżowie, stan. 26 (zob. Kadrow, Zakościelna 2000, 221-226, ryc. 25-27; Gurba, Zakościelna 1996; Zakościelna 1997) należy się natomiast wstrzymać do czasu pełnej publikacji wyników prowadzonych nad nimi badań. Te same ustalenia dotyczące chronotypologii ceramiki kultury lubelsko-wołyńskiej każą mi wątpić w istnienie sugerowanego przez Jadwigę Kamieńską i Janusza Krzysztofa Kozłowskiego (1990, 62-64) hiatusu osadniczego w Złotej. Przyjmując współczesność wydzielonej tam starszej fazy stylistycznej z rozwiniętym etapem rozwoju kultury Bodrogkeresztúr, można zakładać, że sugerowane przez zacytowanych Autorów fazy osadnicze kultury lubelsko-wołyńskiej nastąpiły najprawdopodobniej bezpośrednio po sobie, tak jak to sugerował Stanislav Šiška (1973, 17-18, ryc. 2).

Opowiadając się za zdecydowanie młodszą chronologią kultury lubelsko-wołyńskiej, muszę też, przy-

najmniej krótko, odnieść się również do kwestii początków wspomnianego ugrupowania. Od dawna wskazywano na pewne jej „archaiczne” cechy (przede wszystkim białe malowanie). Miały one wskazywać wręcz na schyłkoweolityczne korzenie zajmującej mnie tu formacji. Za zespół mający reprezentować jej inicjalną fazę rozwoju uznano niedawno Hołyszów (ukr. Голишів). O jego wczesnej metryce świadczyć ma obecność ostro profilowanych form dwustożkowatych (zob. Kadrow, Zakościelna 2000, 208, ryc. 15, 16). Można pozostać przy interpretacji proponowanej przez przywoływanych badaczy i traktować materiały z ukraińskiego cmentarzyska jako świadectwo współwystępowania form późnomalickich z typowymi już dla kultury lubelsko-wołyńskiej, optując jednak jednocześnie za przejściowym charakterem tego zespołu. We wspomnianych formach ceramicznych z Hołyszowa można się też jednak dopatrywać wpływów ze środowiska kompleksu Cucuteni-Tripolie, gdzie ostro profilowane naczynia o proporcjach waz są powszechne. Analogiczne naczynia, obok innych form wskazujących na stapianie się tradycji kręgu Cucuteni-Tripolie i kultury lubelsko-wołyńskiej, wystąpiły na niedawno odkrytym cmentarzysku tej samej kultury w miejscowości Ostrog (ukr. Острор; Pozihovs'kij, Samolûk 2007, 310, ryc. 2: 2, 3: 4). Obecność naczyń o proweniencji trypolskiej w zespołach kultury lubelsko-wołyńskiej nie jest zresztą faktem bezprecedensowym. Mimo że dotąd sugerowane oddziaływania wschodnie dyskutowano tylko

w kontekście rozwoju krzemieniarstwa kultury lubelsko-wołyńskiej, od dłuższego czasu można było wskazać ślady tych kontaktów również w ceramice. Doskonałym przykładem stapiania się tradycji miejscowych z wpływami Cucuteni-Tripolie jest jedna z form ceramicznych ze Strzyżowa (Podkowińska 1960, 50, tabl. I 7=XI 1). Jest to naczynie wazowate o wyraźnie zaznaczonym barku i charakterystycznie wychylonej szyjce. Nie ma ono analogii w innych znanych mi zespołach kultury lubelsko-wołyńskiej, znajduje natomiast bliskie odpowiedniki na wołyńskim stanowisku w Kolodjażne (ukr. Колодяжне; zob. Passek 1949, 174, ryc. 88, 4-5,9; Kruts, Ryzhov 2000, 93, ryc. 3: 8-10, też w Kruc, Ryzov 1997). Górna część przywoływanego naczynia pokryta jest malowaniem w białe pasy, wpisującym się w lokalny kanon zdobnictwa. Co ciekawe, zbliżone naczynie odkryte zostało także na cmentarzysku grupy Lażnany w Barca. W publikacji materiałów z tego cmentarzyska wskazane zostały te same trypolskie nawiązania (Šiška 1972, 155). Innym przykładem wschodnich oddziaływań w kulturze lubelsko-wołyńskiej jest kubek z grobu VI na cmentarzysku w Gródku, stanowisko 1C, który znajduje dziś swój odpowiednik również w inwentarzu pochówku 6 na cmentarzysku w Ostrogu (Pozihovs'kij, Samolúk 2007, ryc. 2: 1). Dokładnie tego rodzaju formy są udokumentowane w kulturze Trypole od dawna. Najstarszy znany mi egzemplarz (etap B II) pochodzi ze stanowiska Kołomyjszczyna II (ukr. Коломийщина; Passek 1949, 69, ryc. 27, 4), dalsze trzy naczynia tego typu znaleziono na stanowisku w Koszyłowcach (Hadaczek 1914, T. XIII 116-119). W tej sytuacji doszukiwanie się dalekich analogii, na przykład w Transdanubii, traci sens (*contra* Bronicki, Kadrow, Zakościelna 2003, 25-28; tychże 2004, 107; Kadrow 2005, 11; Kadrow, Zakościelna 2000, 223; Kadrow i in. 2003, 124; Zakościelna 2006, 85). Nie widzę też powodów, by pojawienie się tej formy naczynia w kompleksie Cucuteni-Trypole wiązać z oddziaływaniami kultury lubelsko-wołyńskiej (*contra* Tkachuk 2000). Problematyka roli kultury Trypole w kształtowaniu się oblicza wschodnich peryferii kultury lubelsko-wołyńskiej wymaga jednak jeszcze dogłębnych studiów. Z czasem pozwolą one zapewne na poczynienie dalszych ustaleń również w zakresie chronologii eneolitu na Wołyniu. Pozostawiając jednak tymczasem te kwestie na boku, spróbujmy krótko podsumować dokonane ustalenia.

Wydaje się, że w dość złożonych schematach periodyzacyjnych zaproponowanych dla późnej kultury Malice i kultury lubelsko-wołyńskiej należałoby dziś

poczynić pewne uproszczenia. Sekwencję wczesnoeneolityczną otwierałyby zespoły takie jak odkryte w Sandomierzu-Krukowie i Michałowicach, które mimo obecności przeżytków klasycznomalickich ujawniają już charakter zdecydowanie progresywny. To one powinny nabrać większego znaczenia przy próbach redefinicji etapu „wczesnorzeszowskiego”. Zespoły te odpowiadałyby zapewne jeszcze dość wczesnemu odcinkowi rozwoju kultury Tiszapolgár oraz początkom etapu Trypole BI i przypadały na trzecią kwartę V tysiąclecia BC. Późniejsze, klasyczne zespoły „rzeszowskie” (Werbkowice, Rzeszów-Piastów, stan. 16, Rzeszów-Lisia Góra, stan. 24, Rzeszów-ul. Leśna, stan. 24), w których zanikają stopniowo elementy późnoneolityczne, rozwijały się synchronicznie z grupami Modlnica i Ocice. Na południu w pełni rozkwitu była wówczas kultura Tiszapolgár. Okres ten pokrywa się z fazą Cucuteni A₂-A₄/Trypole BI i trwa mniej więcej do 4200-4100. U końca tego stulecia nastąpiła stopniowa rekrytalizacja struktur eneolitycznych.

Na południu krąg polgarski ewoluuje wówczas w kierunku kultury Bodrogkeresztúr, na południowym-wschodzie kompleks Cucuteni-Trypole przechodzi kolejną transformację, by nabrać pełnoeneolitycznego charakteru w fazach Cucuteni A-B/Trypole BII. Na południowym zachodzie natomiast synchronicznie wykształcają się jednostki epi-Lengyel, takie jak Balaton-Lásinja, Bisamberg-Oberpullendorf czy Jordanów Śląski. Proces ten obejmuje również środowiska zachodnio-wołyńskie i małopolskie. Efektem zmiany oblicza kulturowego na tym obszarze jest wykształcenie się kultury lubelsko-wołyńskiej w jej klasycznej postaci oraz – być może nieco później – grupy Wyciąże-Złotniki.

Około 3900-3800 BC wszystkie wspomniane jednostki przechodzą kolejną gruntowną przemianę, prowadzącą do powstania schyłkowych formacji środkowoeneolitycznych. Proces ten najpełniej manifestuje się na północnych Bałkanach i na obszarze nadcisańskim, gdzie pojawiają się zespoły typu Hunyadihalom-Herculane III i im pokrewne. Poważne zmiany rejestrujemy jednak również w innych ugrupowaniach. Krąg Cucuteni-Trypole, rozpoczynając od etapu Cucuteni B₁-TrypoleBII/CI, wchodzi w kolejną fazę swojego rozwoju. Również kultura lubelsko-wołyńska, na tym późnym odcinku swojego istnienia, zmienia oblicze. Tu włączyć należy materiały zaliczone przez Sławomira Kadrowa i Annę Zakościelną do fazy IIIb (Bronocice), ale prawdopodobnie także część zespołów łączonych przez nich niekiedy z fazą wcześniejszą (późne zespoły ze Złotej – por. Kamieńska, Kozłowski 1990, 61-62).

Widoczne są wówczas nie tylko nawiązania do grup Hunyadihalom oraz Lażňany. Na tym etapie dochodzi do silnych interferencji małopolskich struktur naddunajskich z nową jakością kulturową – z kompleksem „pucharowym”. Konfrontacja odmiennych systemów

kulturowych mniej więcej około 3700-3600 BC skończy się dezintegracją kultury lubelsko-wołyńskiej i częściowym zanikiem tradycji naddunajskich na zajęty przez nią obszarze (por. Bronicki, Kadrow, Zakościelna 2003; 2004).

BIBLIOGRAFIA

Skróty

- AAC – „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków.
 AnB – „Analele Banatului (serie nouă)”, Timișoara.
 APŚ – „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, Lublin.
 BPS – „Baltic-Pontic Studies”, Poznań.
 Dziedzictwo – *Dziedzictwo cywilizacji naddunajskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi*, red. M. Kaczanowska, Kraków.
 Kultura malicka – *Kultura malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północnej części środkowej Europy*, red. J. K. Kozłowski, Kraków.
 MA – „Materiały Archeologiczne”, Kraków.
 MANH – „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, Kraków.
 MSROA (...) – „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego (za rok...)”, Rzeszów.
 SA – „Sprawozdania Archeologiczne”, Wrocław-Warszawa-Kraków.
 SIA – „Slovenská Archeológia”, Bratislava.
 The Lengyel, Polgár – *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, red. J. K. Kozłowski, P. Ráczky, Kraków.
 WA – „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa.

Literatura

- Andel K.
 1958 *Pohrebisko z doby medenej v Tibave na východnom Slovensku*, SIA, t. 6, nr 1, 39-49.
 Bandriwski M.
 2004 *Wczesnoneolityczna osada w Zaleszczach na Górnym Podniestrzu*, (w:) *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa dedykowana na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*, red. J. Libera, A. Zakościelna, Lublin, 89-100.
 Bem C.
 2000-2001 *Noi propuneri pentru schiță cronologică a eneoliticului românesc*, „Pontica”, t. 33-34, 27-121.
 Biagi P., Voytek B. A.
 2006 *Excavations at Peștera Ungurească (Caprelor) (Cheile Turzii, Petrești de Jos, Transilvania): a Preliminary Report on the Chipped Stone Assemblages from the Chalcolithic Toarte Pastilate (Bodrogkeresztúr) Layers*, AnB, t. 14, nr 1, 177-202.

- Bognár-Kutzián I.
 1963 *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, „Archaeologia Hungarica”, t. 42, Budapest.
 1972 *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture*, „Archaeologia Hungarica”, t. 48, Budapest.
 Bojadžiev J., Dimov T., Todorova H.
 1993 *Les Balkans orientaux*, (w:) *Atlas du néolithique Européen, vol. I – l'Europe orientale*, red. J. K. Kozłowski, ERAUL, Liège, 61-110.
 Bojadžiev J.
 1998 *Radiocarbon dating from Southeastern Europe*, (w:) *In the Steps of James Harvey Gaul*, Vol. I, red. M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann, Sofia, 349-370.
 Bojadžiev J., Görsdorf J.
 1996 *Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner ¹⁴C-Datierungen von bulgarischen archäologischen Fundplätzen*, „Eurasia Antiqua”, t. 2, 105-173.
 Botond B.
 2005 *Délkelet-erdély késő eneolitikuma*, Sepsiszentgyörgy.
 Boyadziev Y. D.
 1995 *Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria*, (w:) *Prehistoric Bulgaria*, red. W. D. Bailey, I. Panayotov, „Monographs in World Archaeology”, t. 22, Madison-Wisconsin, 149-191.
 2005 *Synchronization of the Stages of the Cucuteni Culture with the Eneolithic Cultures of the Territory of Bulgaria According to C14 Dates*, (w:) *Cucuteni. 120 Years of Research. Time to Sum Up*, red. Gh. Dumitroaia i in., Piatra-Neamț, 65-73.
 Bronicki A., Kadrow S., Zakościelna A.
 2003 *Radiocarbon Dating of the Neolithic Settlement in Zimne, Volhynia, in Light of the Chronology of the Lublin-Volhynia Culture and the South-Eastern Group of the Funnel Beaker Culture*, BPS, t. 12, 22-66.
 2004 *Uwagi na temat wzajemnych relacji chronologicznych późnej fazy kultury lubelsko-wołyńskiej oraz kultury pucharów lejkowatych z uwzględnieniem*

- najnowszych wyników badań w Zimnie, (w:) *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze*, red. A. Zakoscielna, J. Libera, Lublin, s. 101-125.
- Buchvaldek M.
Osídlení v mladší době kamenné, (w:) M. Buchvaldek, J. Zeman, *Lochenice*, „Praehistorica”, t. 16, 13-27.
- Buratyński S.
 1971 *Neolityczna osada kregu nadcisańskiego w Nowej Hucie Mogile (stan. 48)*, MANH, t. 4, 7-66.
- Burchard B.
 1973 *Z badań neolitycznej budowli trapezowatej w Niedźwiedziu, pow. Miechów (stan. 1)*, SA, t. 25, 39-47.
- Burchard B., Valde-Nowak P.
 2004 *Osada grupy modlnickiej kultury lendzielskiej w Zagaju Stradowskim*, (w:) *Sesja naukowa poświęcona pamięci Jadwigi Korwin Kamińskiej – „Kucy”*, red. M. Kaczanowska, MANH, t. 24, 49-67.
- Burdo N. B.
 2001 *The Influence of Western and Central Carpathian Region Cultures in the Materials of Final Phase of Tripolje A in the Middle Dniester Territory*, AAC, t. 36, 5-36.
- Chmielewski T.
 2006 *Wokół technik i technologii przedzalniczych i tkackich neo-eneolitu środkowoeuropejskiego*, mps mgr (Instytut Archeologii UMCS)
- Chochorowska E., Chochorowski J.
 1980 *Badania wykopaliskowe na wielokulturowym stanowisku nr 11 w Kornicach, woj. Katowice*, SA, t. 32, s. 271-280.
- Čižmář Z., Pavúk J., Procházková P., Šmíd M.
 2004 *K problému definování finálního stádia lengyelské kultury*, (w:) *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Nemejcová-Pavúková*, red. B. Hänsel, E. Studeníková, Rahden, 207-229.
- Czekaj-Zastawny A., Milisauskas S.
 1997 *Neolityczne materiały z wielokulturowego stanowiska 27(I) w Michałowicach, woj. krakowskie*, SA, t. 49, 39-92.
- Czerniak L.
 1980 *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*, Poznań.
 1994 *Wczesny i środkowy okres neolitu na Kujawach*, Poznań.
- Dimitrijević S.
 1982 *Zu einigen chronologischen Fragen des pannonischen Äneolithikums*, „Germania”, t. 60, nr 2, 425-458.
- Dragoman A., Oanță-Marghitu S.
 2007 *Against functionalism: review of the Pietrele Archaeological Project*, „Studii de Preistorie”, t. 4, 105-133.
- Drașovean Fl.
 1994 *The Petrești Culture in Banat*, AnB, t. 5, 139-169.
 1996 *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, „Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica”, Timișoara.
- Drașovean Fl., Mariș T.
 1998 *Așezarea neolitică târzie de la Zlaști (jud. Hunedoara)*, AnB, t. 6, s. 93-119.
- Dzieduszycka-Machnikowa A.
 1966 *Wyniki badań osady kultury lendzielskiej na stanowisku w Złotnikach, pow. Proszowice, w roku 1964*, SA, t. 18, 19-29.
- Emödi J.
 2000 *Rézkori eleji település a Szákla-dombon*, (w:) *Történeti adatok Nagyvárád múltjából*, Nagyvárád, 53-68.
- Forenbaher S.
 1993 *Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central European Early Bronze Age*, „Antiquity”, t. 67, 235-256.
- Gabałówna L.
 1966 *Ze studiów nad grupą brzesko-kujawską kultury lendzielskiej. Brześć Kujawski - stanowisko 4*, „Acta Archaeologica Lodziensia”, t. 14, Łódź.
- Garašanin M.
 1998 *Zur Verbreitung des Sălcuța-Krivodol-Bubanj-Komplexes auf dem Mittleren Balkan*, (w:) *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Paleolinguistics in Memoriam Sándor Bökönyi*, red. P. Anreiter i in., Budapest, 265-273.
- Goldman Gy., Szénászky J.
 1994 *A bodrogkeresztúri kultúra időrendjének néhány kérdései*, (w:) *A kőkortól a kövépkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*, red. G. Lőrinczy, Szeged, 173-179.
- Görzdörf J.
 1995 *Datierung von Menschenknochen aus dem Gräberfeld Jelšovce*, (w:) J. Pavúk, J. Bátorá, *Siedlung und Gerber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce*, Nitra, 205-208.
- Georgieva P.
 1990 *Periodization of the Krivodol-Sălcuța-Bubanj Culture*, (w:) *Vinča and its World. International Symposium: The Danubian Region from 6000 to 3000 B.C.*, Belgrade, 167-172.
- Gruszczyńska A., Mitura P.
 2002 *Materiały kultury lubelsko-wołyńskiej w rejonie Księżych Górek w Łańcucie*, MSROA, t. 23, 33-52.
- Grygiel R.
 1996 *Wkład kultury malickiej w powstanie i rozwój grupy brzesko-kujawskiej kultury lendzielskiej*, (w:) *Kultura malicka*, 79-110.
- Hadaczek Ch.
 1914 *La colonie industrielle de Koszyłowce de l'époque énéolithique. Album des fouilles*, Léopol.

- Hillebrand J.
1929 *A Pusztavánházi korarézkori temető*, Budapest.
- Horváth L. A.
1994 *Beiträge zur Chronologie der Mittleren Kupferzeit in der Großen Ungarischen Tiefebene*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 46, 73-105.
1996 *Die Balaton-Lasinja-Kultur und ihre südlichen Beziehungen*, (w:) *The Vinča Culture, Its Role and Cultural Connections. International Symposium on the Vinča Culture, Its Role and Cultural Connections, Timișoara, Romania, October 1995*, red. Fl. Drașovean, Timișoara, 335-350.
2004 *Bemerkungen zur Chronologie der Äneolithischen Gräber in Vajnska. Eine Neudatierung*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 55, 63-79.
- Horváth L. A., Simon K. H.
2003 *Kupferzeitliche Siedlungen auf dem Fundort Dobri-Alsó-mező*, „Zalai Múzeum”, t. 13, 55-118.
- Iercoșan N.
2002 *Cultura Tiszapolgár în vestul României*, Cluj-Napoca.
- Jaškowiak P., Milisauskas S.
2001 *Wielokulturowe stanowisko I w Dziekanowicach, woj. świętokrzyskie*, SA, t. 53, 111-161.
- Jovanović B.
1998 *Salcuta IV, Krivodol and Bubanj*, (w:) *In the Steps of James Harvey Gaul*, Vol. I, red. M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann, Sofia, 197-202.
- Kaczanowska M.
1985 *Rohstoffe, Technik und Typologie der neolithischen Feuersteinindustrien im Nordteil des Flussgebietes der Mitteldonau*, Warszawa.
1986 *Materiały typu „Scheibenhenkel” w Krakowie-Nowej Hucie-Mogile (stan. 55)*, MANH, t. 10, 43-47.
1996 *Ceramika kultury malickiej z Krakowa-Nowej Huty*, (w:) *Kultura malicka*, 5-27.
2006 *Środkowa faza rozwoju kultury lendzielskiej w Małopolsce – grupa pleszowsko-modlnicka*, (w:) *Dziedzictwo*, 37-52.
- Kaczanowska M., Kozłowski J. K.
1971 *Materiały kamienne z osady neolitycznej i eneolitycznej w Krakowie Nowej Hucie - Mogile (stan 48)*, MANH, t. 4, 67-110.
- Kaczanowska M., Lech J.
1979 *The flint industry of danubian communities north of the Carpathians*, AAC, t. 17, 5-28.
- Kadrow S.
1988 *Faza rzeszowska grupy malickiej cyklu lendzielsko-polgarskiego*, AAC, t. 27, 5-28.
1990 *Osada neolityczna na stan. nr 16 w Rzeszowie na osiedlu Piastów*, SA, t. 41, 9-76.
1992a *Badania sondażowe na osadzie kultury ceramiki wstęgowej rytej na stanowisku nr 38 w Albigowej, woj. Rzeszów*, MSROA 1985-1990, 131-139.
1992b *Osada kultury lubelsko-wołyńskiej na stan. 35 w Kosinie, gm. loco, woj. Rzeszów*, MSROA 1985-1990, 141-150.
1996a *Faza rzeszowska kultury malickiej*, (w:) *Kultura malicka*, 51-70.
1996b *Rola kultury tiszapolgarskiej w eneolicie Europy Środkowej*, (w:) *Kultura malicka*, 141-142.
2005 *Związki kultury trypolskiej z kulturami Środkowej i Południowo-wschodniej Europy – wybrane zagadnienia*, (w:) *Kultura trypolska. Wybrane problemy. Materiały z polsko-ukraińskiego seminarium naukowego, Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, 7 października 2005*, red. A. Garbacz, M. Kuraś, Stalowa Wola, 7-31.
2006 *Kultura Malicka*, (w:) *Dziedzictwo*, 63-76.
- Kadrow S., Kłosińska E.
1989 *Obiekt kultury lubelsko-wołyńskiej na stanowisku 10 w Łańcucie, woj. Rzeszów*, SA, t. 40, 9-25.
- Kadrow S., Sochackiy M., Tkachuk T., Trela E.
2003 *Sprawozdanie ze studiów i wyniki analiz materiałów zabytkowych kultury trypolskiej z Bilcza Złotego znajdujących się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, MA, t. 34, 53-133.
- Kadrow S., Zakościelna A.
2000 *An Outline of the Evolution of Danubian Cultures in Małopolska and Western Ukraine*, BPS, t. 9, 187-255.
- Kalicz N.
1966 *Rézkori telep Tarnabodon*, „Archaeologiai Értesítő”, t. 93, nr 1, 3-17.
1992 *Die Balaton-Lasinja-Kultur und ihre südlichen Beziehungen*, „Studia Praehistorica”, t. 11-12, 313-333.
- Kalicz N., Ráczky P.
1987 *Berettyóújfalu-Herpály. A settlement of the Herpály culture*, (w:) *The Late Neolithic of the Tisza Region*, red. P. Ráczky, Budapest-Szolnok, 105-125.
- Kamieńska J.
1959 *Osada kultury nadcisańskiej w Malicach, pow. Sandomierz*, MA, t. 1, 45-62.
1967 *Z badań nad kulturą lendzielską w Małopolsce*, „Archeologia Polski”, t. 12, 257-279.
1973 *Grupa malicka tzw. kultury nadcisańskiej w Małopolsce*, (w:) *Z badań nad neolitem i wczesną epoką brązu w Małopolsce*, red. J. Machnik, Wrocław, 65-104.
- Kamieńska J., Kozłowski J. K.
1990 *Entwicklung und Gliederung der Lengyel- und Polgár-Kulturgruppen in Polen*, Warszawa-Kraków.
- Kirkowski R., Kukawka S.
1990 *Boguszewo, gmina Gruta, województwo toruńskie, stanowisko 43b, obiekty 11 i 43*, (w:) *Z badań nad chronologią absolutną stanowisk z Ziemi Chełmińskiej*, red. D. Jankowska, Toruń, 26-30.

- Kirkowski R., Sosnowski W.
1994 *Kultura późnej ceramiki wstęgowej na Ziemi Chełmińskiej*, (w:) *Neolit i początki epoki brązu na Ziemi Chełmińskiej*, red. L. Czerniak, Grudziądz, 115-133.
- Kitanoski B.
1992 *Some data on the Eneolithic of Pelagonia*, (w:) *Homage a Nikola Tasić a l'occasion de ses soixante ans*, „Balcanica”, t. 23, 231-241.
- Komorowski P.
1958 *Osada bagienna kultury ceramiki nadcisańskiej w Werbkowicach, pow. Hrubieszów*, „Materiały Starożytne”, t. 4, 223-236.
- Konoplá V.
1999 *Keramičnij kompleks eneolitičnogo poseleňá Kam'ánka-Buz'ka*, „Lvivski Arh. Vist.”, t. 1, 47-48.
2005 *Nova interpretaciá materialiv seredn'ogo kulturno-hronologičnogo gorizontu poseleňá Viniki-Lazki*, „Materiali i Doslidženná z Arheologii Prikarpatá i Volini”, t. 9, 248-256.
- Košťufík P.
1973 *Die Lengyel-Kultur in Mähren*, „Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně”, t. 1, Brno.
1998 *Poznámky k jordanovské kultuře na Moravě*, „Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity”, t. 46 (1997), 89-112.
- Kovács K., Vácsi G.
2007 *The Cemetery of the Early Copper Age Tiszapolgár Culture of Hajdúböszörmény-Ficsori-Tó-Dűlő*, (w:) *The Lengyel, Polgár*, 397-409.
- Kowalewska-Marszałek H.
1990 *Sandomierz-Wzgórze Zawichojskie, Beispiel einer neolithischen befestigten Anlage in Südpolen*, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, t. 73, 237-247.
1993 *Wzgórze Zawichojskie-Żmigród*, (w:) *Sandomierz – badania 1969-1973*, red. S. Tabaczyński, Warszawa, 323-361.
2007 *The 'Lengyel-Polgar' Settlement in the Sandomierz Upland. Micro-Regional Studies*, (w:) *The Lengyel, Polgár*, 431-448.
- Kowalski K.
1975 *Sprawozdanie z badań sondazowych osady kultury lendzielskiej w Przemyślu*, WA, t. 40, 299-305.
- Kozłowski J. K.
1968 *Materiały neolityczne i eneolityczne odkryte na stanowisku Nowa Huta-Wyciąże I (badania w latach 1950-1952)*, MANH, t. 1, 13-90.
1969 *Neolityczne i wczesnoeneolityczne materiały krzemienne ze stanowisk Nowa Huta-Pleszów*, MANH, t. 2, 131-149.
1971 *Eneolityczne groby szkieletowe z Nowej Huty-Wyciąża, pow. Kraków*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 1, 65-97.
1972 *Wielokulturowe stanowisko neolityczne w Raciborzu-Ocicach w świetle badań z lat 1960-1962*, (w:) *Ze studiów nad epoką kamienia na Górnym Śląsku*, „Rocznik Muzeum Górnos Śląskiego w Bytomiu”, 77-187.
2006 *Grupa Wyciąże-Złotniki i bezpośrednio oddziaływania późnopolgarskie*, (w:) *Dziedzictwo*, 53-61.
- Kruc V. O., Ryžov S. M.
1997 *Verhn'odnistrovs'ka lokal'na grupa pamâ'tok tripil'skoï kul'turi ta novi dani pro zv'ázki tripil'civ z naseleňám polgars'koï i lendel's'koï kul'tur*, „Arheologičá” 2/1997, 23-30.
- Kruk J., Milisauskas S.
1985 *Bronocice. Osiedle obronne ludności kultury lubelsko-wołyńskiej (2800-2700 lat p.n.e.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Kruts V. A., Ryzhov S. M.
2000 *Tripolye Culture in Volhynia (Gorodsk-Volhynian Group)*, BPS, t. 9, 86-110.
- Krzak Z.
1970 *Cmentarzyska kultury złockiej „Nad Wawrem” w Złotej*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Kukawka S.
1996 *Materiały fazy rzeszowskiej kultury malickiej na Ziemi Chełmińskiej*, (w:) *Kultura malicka*, 143-146.
- Kulczycka-Leciejewiczowa A.
1969 *Pleszów-Nowa Huta – osada neolityczna kultury ceramiki wstęgowej rytej i lendzielskiej*, MANH, t. 2, 7-122.
1979 *Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach polskich. Kultury kręgu naddunajskiego*, (w:) *Praehistoria Ziem Polskich*, t. II, red. T. Wiślański, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 19-164.
1993 *Osadnictwo neolityczne w Polsce południowo-zachodniej. Próba zarysu organizacji przestrzennej*, Wrocław.
- Kurgan-Przybylska M.
2004 *Przyczynek do poznania kultury malickiej w rejonie Raciborza, woj. śląskie*, (w:) *Sesja naukowa poświęcona pamięci Jadwigi Korwin Kamińskiej – „Kucy”*, red. M. Kaczanowska, MANH, t. 24, 103-119.
- Lazarovici Gh.
1981 *Importuri Tiszapolgár în așezarea sălcutană de la Cuptoare-Sfozea. Contribuții la legăturile culturale și cronologice ale culturilor Sălcuta și Tiszapolgár*, „Banatica”, t. 6, 35-41.
1983 *Principale probleme ale culturii Tiszapolgár în România*, „Acta Musei Napocensis”, t. 20, 3-33.
- Lazarovici Gh., Munteanu I.
1982 *Așzarea eneolitică de la Slatina Timiș*, „Studii și Comunicări de Etnografie-Istorie Caransebeș”, t. 4, 121-135.
- Luca A. S.
1993 *Observații privind faza clasică a culturii Bodrogeresztúr în România. Așzarea de la Pecica-Forgaci (județul Arad)*, AnB, t. 2, 49-84.

- 1999 *Cultura Bodrogkeresztúr*, Alba Iulia.
- 2001 *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă*, „Bibliotheca Musei Apulensis”, t. 17, Sibiu.
- Luca A. S., Pinter Z.-K.
- 2001 *Der Böhmerberg bei Broos/Oraștie. Eine archäologische Monographie*, „Bibliotheca Musei Apulensis”, t. 16, Sibiu.
- Mantu C.-M.
- 1998 *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Piatra Neamț.
- Maxim Z.
- 1999 *Neo-eneoliticul din Transilvania*, „Bibliotheca Musei Napocensis”, t. 19, Cluj-Napoca.
- Marton T., Patay R.
- 2004 *Középső rézkori temetkezések Szihalomról (Előzetes jelentés)*, (w:) *ΜΩΜΩΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés, Szombathely-Bozsok, 2002. október 7-9*, 293-304.
- Masson V. M., Merpert N. Á.
- 1982 *Eneolit SSSR*, Moskva.
- Merkyte I.
- 2005 *Līga. Copper Age Strategies in Bulgaria*, „Acta Archaeologica”, t. 76, København.
- Michalak-Ścibior J.
- 1993 *Materiały ze zniszczonego obiektu neolitycznego ze stanowiska 6 (Wzgórze Zawichojskie) w Sandomierzu*, MSROA 1991-1992, 37-51.
- 1996 *Zagadnienie chronologii i periodyzacji kultury malickiej w świetle nowych źródeł z Wyzyny Sandomierskiej*, (w:) *Kultura malicka*, 35-49.
- Michalak-Ścibior J., Taras H.
- 1995 *Wczesnoneolityczna osada w Sandomierzu-Krukowie, stan. 20, SA*, t. 47, 69-135.
- Morintz S., Roman P.
- 1968 *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, „Dacia”, t. 12, 45-128.
- MRT 8
- 1989 *Magyarország Régészeti Topográfija 8. Békés megye régészeti topográfija 2. A szarvasi járás IV/2*, red. B. D. Jankovich, J. Makkay, B. M. Szöke, Budapest.
- Németi I.
- 1988 *Noi descoperiri arheologice din eneoliticul târziu din nord-vestul României*, „Acta Musei Porolissensis”, t. 12, 121-145.
- Nosek S.
- 1950 *Materiały neolityczne z południowej Polski*, „Sprawozdania P.M.A.”, t. 3, 81-92.
- Nowak M., Dziegielewska K., Szczerba R.
- 2007 *Late Lengyel-Polgar in Western Little Poland Reflected by Excavations in Podłęże near Kraków, stan. 17*, (w:) *The Lengyel, Polgár*, 449-470.
- Noworyta E.
- 1986 *Osada grupy jordanowskiej kultury lendzielskiej z Tyńca Małego, gm. Kobierzyce*, „Silesia Antiqua”, t. 28, 7-72.
- Pădureanu E. D.
- 1978 *Așezare éneolitică la Tauț*, „Ziridava”, t. 10, 33-43.
- Parkinson W. A., Yerkes R. W., Gyucha A.
- 2004 *The Transition from the Neolithic to the Copper Age: Excavations at Vésztő-Bikeri, Hungary, 2000-2002*, „Journal of Field Archaeology”, t. 29, 101-121.
- Parzinger H.
- 1998 *Der nordpontische Raum und das untere Donaugebiet in der späten Kupferzeit: Das Ende des Kodžadermen-Gumelnța-Karanovo VI-Verbandes und die Cernavoda I-Kultur*, (w:) *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, red. B. Hänsel, J. Machnik, Rahden, 123-134.
- Passek T. S.
- 1949 *Periodozaciã tripol'skih poselenij*, „Materiale i isledovaniã po arheologii”, t. 10, Moskva.
- Patay P.
- 1943 *Szentesvidéki rézkori temetők*, „Archaeologiai Értesítő”, t. 4, 26-40.
- 1961 *A bodrogkereszturi kultúra temetői*, *Régészeti Füzetek II-10*, Budapest.
- 1974 *Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztúr Kultur*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 55, 1-71.
- 1978 *Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld*, Budapest.
- 1987 *A Tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásátásának eddigi eredményei*, „Folia Archaeologica”, t. 38, 89-120.
- 2005 *Kupferzeitliche Siedlung von Tiszalúc*, „Inventaria Praehistorica Hungariae”, t. 11, Budapest.
- Patay R.
- 2004 *Középső rézkori temetkezések és telepnyom Mezőkövesd, Patakra járó-dűlőből*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, t. 43, 33-58.
- Paul J.
- 1965 *Un complex de cult în așezarea neolitică de la Pianul de Jos*, „Studii și Comunicari Muzeul Brukenthal”, t. 12, 5-18.
- 1969a *Der Forschungsstand über die Petrești-Kultur*, „Studijne Zvesti AÚSAV”, t. 17, 325-344.
- 1969b *Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei), jud. Alba*, „Studii și Comunicari Muzeul Brukenthal”, t. 14, 33-82.
- 1981 *Der gegenwärtige Forschungsstand zur Petrești-Kultur*, „Praehistorische Zeitschrift”, t. 56, nr 2, 197-234.
- 1992 *Cultura Petrești*, București.
- Pavelčík J.
- 1974 *Eneolitická sídliště Uherský Brod-Kyčkov a Havříce-cihelna*, „Studie AÚ ČSAV Brno”, t. 2, nr 5, Praha.

- 2001 *Poznámky k závěrečné fázi lengyelského kulturního okruhu na Moravě (Problematika jordanovské skupiny)*, (w:) *50 let archeologických výzkumů Masarykovy Univerzity na Znojemsku*, red. V. Podborský, Brno, 257-267.
- 2002 *Neolithikum und Äneolithikum in Nordmähren und Schlesien (Troppauer Gebiet) im Lichte der ¹⁴C-Daten*, „*Proistoria Alpina*”, t. 37 (2001), 333-336.
- Pavúk J., Bátora J.
1995 *Siedlung und Gerber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce*, Nitra.
- Podkowińska Z.
1953 *Pierwsza charakterystyka stanowiska eneolitycznego na polu Grodzisko I we wsi Złota, pow. Sandomierz*, WA, t. 19, nr 1, 1-47.
1960 *Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935-1937 oraz 1939*, „*Archeologia Polski*”, t. 5, 39-80.
- Podkowińska Z., Rauhut D., Krzak Z.
1959 *Sprawozdanie z badań na Grodzisku II w Złotej, pow. Sandomierz*, w r. 1956, SA, t. 5, 19-26.
- Pozihovs'kij O.
2004 *Poseleňná lendel-polgarskoj kulturno-istoričnoj spilniti bil' b'ivne na Volini*. „*Archeologični Doslidženná L'vivs'kogo Universitetu*”, t. 7, 320-328.
- Pozihovs'kij O., Samolúk, V.
2007 *Doslidženná gruntovogo mogil'nika dobi eneolitu – rannoj bronzi v m. Ostrog*, „*Archeologični Doslidženná v Ukraïni 2005-2007*”, 310-314.
- Ráczky P.
1982 *Adatok a bodrogkeresztúri kultúra déli kapcsolatoshoz*, „*Archaeologiai Értesítő*” t. 109, nr 2, 177-188.
1991 *New Data on the Southern Connections and Relative Chronology of the "Bodrogkeresztúr-Hunyadihalom" Complex*, (w:) *Die Kupferzeit als historische Epoche*, red. J. Lichardus, Saarbrücken-Bonn, 329-346.
- Radu A.
2002 *Cultura Sălcuța în Banat*, Reșița.
- Rauhut D.
1962 *Settlements and cemeteries at Złota, district Sandomierz, voivodship Kielce*, „*Archeologia Polona*”, t. 4, 152-164.
- Roman P.
1971 *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten Raum*, „*Dacia*”, t. 15, 31-169.
1995 *Das spätäneolithische Sălcuța IV-Phänomen und seine Beziehungen*, „*Thraco-Dacica*”, t. 16, nr 1-2, 17-23.
- Roman P., Dodd-Oprîtescu A.
1989 *Inferențe etnoculturale, din perioada indo-europenizării, reflectate în cimitirul eneolitic de la Ostrovul Corbului*, „*Thraco-Dacica*”, t. 10, nr 1-2, 11-37.
- Ruttkey E.
1976 *Beitrag zum Problem des Epi-Lengyel-Horizontes in Österreich*, (w:) *Festschrift für Richard Pittoni zum siebzigsten Geburtstag*, „*Archaeologia Austriaca*”, t. 13, Wien, 285-319.
1988 *Zur Problematik der Furchenstichkeramik des östlichen Alpenvorlandes: Beitrag zum Scheibhenkelhorizont*, SIA, t. 36, nr 1, 225-240.
1995 *Jungneolithikum*, (w:) *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*, red. E. Lenneis, Ch. Neugebauer-Maresch, E. Ruttkey, St. Pölten-Wien, 110-177.
- Sałacińska B., Zakościelna A.
2007 *Pierwsze groby kultur ceramik wstęgowych w Polsce. Groby kultury lubelsko-wolyńskiej ze stanowiska Złota „Grodzisko I” i „Grodzisko II”*, WA, t. 59, 77-112.
- Šavel I., Guštin M.
2006 *Kultura keramike z brazdastim vrezom v Prekmurju*, (w:) *Od Sopota do Lengyela*, red. Tomaž, Koper, 203-210.
- Simon M.
1989 *Așezarea sălcuțeană dela Ostrovul Corbului, jud. Mehedinți*, „*Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*”, t. 40, nr 2, 107-145.
- Šiška S.
1964 *Pohrebisko Tiszapolgárskej kultúry v Tibave*, SIA, t. 12, nr 2, 293-351.
1968 *Tiszapolgárska kultúra na Slovensku*, SIA, t. 16, nr 1, 61-175.
1972 *Gräberfelder der Lažňany-Gruppe in der Slowakei*, SIA, t. 20, nr 1, 107-175.
1973 *Zu Beziehungen des nördlichen Theissgebietes und Südostpolens im Jungneolithikum und älteren Äneolithikum*, „*Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Musaica*”, t. 23 (1972), 13-20.
- Stadler P., Ruttkey E.
2007 *Absolute chronology of the Moravian-Eastern Austrian Group (MOG) of the Painted Pottery (Lengyel Culture) based on a new radiocarbon dates from Austria*, (w:) *The Lengyel, Polgár*, 117-146.
- Stadler P., Ruttkey E., Doneus M., Friesinger H., Laueremann E., Kutschera W., Mateicucová I., Neubauer W., Neugebauer-Maresch Ch., Trnka G., Weninger F., Wild E. M.
2006 *Absolutchronologie der Mährisch-Österreichischen Gruppe (MOG) der bemalten Keramik aufgrund von neuen ¹⁴C-Datierungen*, „*Archäologie Österreichs*”, t. 17, nr 2, 41-55.
- Tasić N.
1995 *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans*, Belgrade.
- Tkachuk T.,
2000 *The Koshlyivtsy Group as a Synthesis of the Tripolye and Polgár Traditions*, BPS, t. 9, 69-85.

- 2007 *Malice Ceramic "Imports" in the Context of the Tripolye and Steppe Cultures*, (w:) The Lengyel, Polgár, 249-258.
- Tkaczuk T.
2005 *Importy kultury malickiej i lubelsko-wołyńskiej na osadach kultury trypolskiej etapu BI-BII*, APŚ, t. 7, 150-155.
- Todorova H.
1982 *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*, München.
2002a *Die archäologische Geschlechtsbestimmung*, (w:) *Durankulak. Band II. Die prähistorische Gräberfelder*, red. H. Todorova, Sofia, 53-66.
2002b *Die Sepulkralkeramik aus den Gräbern von Durankulak*, (w:) *Durankulak. Band II. Die prähistorische Gräberfelder*, red. H. Todorova, Sofia, 53-66.
- Todorova N.
2003 *The ornamentation of the Late Chalcolithic pottery from Yunatsite tell, Pazardzhik district*, (w:) *Early Symbolic Systems for the Communication in Southeast Europe*, red. L. Nikolova, „British Archaeological Reports, International Series”, t. 1139, 291-311.
- Todorović J.
1963 *Die Grabung Hissar und ihre Verhältnisse zum Äneolithikum und der frühen Bronzezeit*, „Archaeologia Iugoslavica”, t. 4, 25-29.
- Vizdal J.
1977 *Tiszapolgárske pohrebisko vo Vel'kých Raškovcach*, Košice.
- Voinea V. M.
2005 *Ceramica complexului cultural Gumelnița-Karanovo VI. Fazele A1 și A2*, Constanța.
- Wojciechowski W.
1987 *Periodyzacja młodszych kultur naddunajskich na Górnym Śląsku w świetle badań w Mochowie*, Wrocław.
- Wróbel H., Zakościelna A.
1982 *Wronowice-Paprzyca, comm. de Tyszowce, dép. de Zamość, Fosse N° 2*, „Inventaria Archaeologica”, t. 46, PL 282.
- Zaecz' I. I.
1973 *Klisiv – nove posseleennâ tripil's'koï kul'turi na Pivdenomu Buzi*, „Archeologia”, t. 10/1973, 48-61.
- Zakościelna A.
1980/1981 *Materiały krzemienne tzw. kultur południowych z Lubelszczyzny*, „Annales UMCS, Sectio F”, t. 35-36, 1-23.
1990 *Neolityczna „Venus” z Lasu Stockiego*, „Region Lubelski” 1 (1986), 175-183.
1986 *Z badań osady kultury lubelsko-wołyńskiej ceramiki malowanej w Lesie Stockim, stan. 7, gm. Końskowola*, SA, t. 38, 31-48.
1996a *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*, „Lubelskie Materiały Archeologiczne”, t. 10, Lublin.
1997 *Badania cmentarzyska kultury lubelsko-wołyńskiej ceramiki malowanej na stanowisku 26 w Strzyżowie, woj. zamojskie*, APŚ, t. 2, 11-15.
2006 *Kultura lubelsko-wołyńska. Zagadnienia jej genezy, periodyzacji i chronologii*, (w:) *Dziedzictwo*, 77-94.
w druku *Obrządek pogrzebowy w kulturze lubelsko-wołyńskiej*, (w:) *Obrządek pogrzebowy kultur naddunajskich w neolicie Polski południowo-wschodniej*, red. A. Czekaj-Zastawny, Kraków.
- Zakościelna A., Gurba J.
1996 *Badania cmentarzysk kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej na Grzędzie Horodelskiej*, APŚ, t. 1, 9-11.
1997 *Z problematyki kultury malickiej na Wyżynie Lubelsko-Wołyńskiej*, APŚ, t. 2, 201-209.
- Zakościelna A., Matraszek B.
2007 *Die Gräber der Lublin-Wolhynien-Kultur aus der Fundestelle „Grodzisko” in Złota, Landkreis Sandomierz*, (w:) The Lengyel, Polgár, 411-429.
- Zápotocká M.
1998 *Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums (5500-4200 BC)*, Praha.

REMARKS ON RELATIVE AND ABSOLUTE CHRONOLOGY OF EARLY AND MIDDLE ENEOLITHIC IN THE AREA OF SOUTH-EAST POLAND AND WEST UKRAINE

SUMMARY

Introduction

Discussions of studies of chronology and periodization of the Early and Middle Copper Age in South-Eastern Poland and West Ukraine are contained in two synthetic works. The first of them is “Entwicklung und Gliederung der

Lengyel- und Polgar-Kulturgruppen in Polen” by J. Kamińska and J. K. Kozłowski (1990). Ten years afterwards similar topic was undertaken by A. Zakościelna and S. Kadrow (2000). In the present article I intend to approach critically some thesis presented in both above mentioned works as well as those existing in a number of articles.

Remarks on relative chronology

In both synthesis proposed periodization of the Copper Age was based primarily on observed influence of the Polgár cultural circle on the late Malice culture and Lublin-Volhynia culture. A recognition of an affect that ornamentation stylistics of the Tiszaug-Kisrépart group had on – so called – ‘Rzeszów’ type materials is basic for further discussion. This led to a distinction of the Late Rzeszow Phase as a contemporary with the B phase of the Tiszapolgár Culture (Kadrow 1988; 1996). Before I move to discuss whether such narrow chronological position of ‘Rzeszów’ ornamentation is valid I have to clarify and correct one statement widely accepted in the literature of the subject.

S. Kadrow (1988, p. 22), while defining trans-Carpathian connections mentioned above, wrote: “Ornaments composed of circular or triangular shaped impressed decoration in a form of ‘hanging triangles’ [i.e. triangles pointing down] sometimes appearing together with incised decoration are typical for the Tiszaug group of the B phase of the Tiszapolgár culture.” However, I. Bognár-Kutzian (1972, p. 176), describing the area of occurrence of the ornaments under consideration, states clearly: „[t]he impressed decoration is characteristic also of the Basatanya group, and can occasionally be found in the Lucska and Deszk groups, but patterns of incised lines are a typical feature of the Tiszaug group. Their exceptional occurrence in the late phases of the Basatanya and Deszk groups can be attributed to the impact of the Tiszaug style decoration [...]”. It is obvious, therefore, that the impact of the Tiszaug group on the decoration style of neighbouring groups is highly limited. This was confirmed by further archaeological studies both in Hungary and in bordering countries (see, for instance, Šiška 1968, p. 139). This conclusion is also true for the area in dispute in this article. Reception of incised ornamentation in the latter is very limited also in a younger period i.e. during the Middle Copper Age. At the same time, as I. Bognár-Kutzian clearly points out, the various impressed decoration motives are common for a vast territory including not only the area of the Tiszaug group but, to the north, that of Basatanya group as well. Thus the misleading importance of a small territory between merging rivers of Körös and Tisza (see, for instance, Kadrow 1996, map on ill. 1) or – reaching even further to the south – of the Deszk group as a source area (Kamieńska, Kozłowski 1990, p. 46), for impressed decoration and the impact the Tiszapolgár culture had on Malice culture? is stressed and persistent in Polish literature of the subject. This is the reason for avoiding such “precise” pinpointing of a source area in regard to the discussed decoration. Let me now focus on dating of impressed ornaments of the ‘Rzeszów’ type.

All the ornaments mentioned above, in different variations, are known from the Malice culture and Lublin-Volhynia culture pottery.

The Final Neolithic and the Early Copper Age

Though the ornaments of singular and double rows of impressions present in the Malice Culture are given rather long chronology (Kadrow 1988, p. 22; 1990, p. 70, ill. 11a,e; 1996, pp. 65, 68, ill. 17), the ornament in the shape of a triangle, believed to be *differentia specifica* of the late Rzeszów phase, has a narrowed down dating. According to the opinion of S. Kadrow (1988, p.22; confirmed in 1996, p.68) the ornament of ‘hanging triangles’ is identified with the late stage (IIB) of the Malice culture and therefore this stage can be correlated with the Tiszapolgár culture B phase. Is it, however, really justified to associate the emergence of the ‘Rzeszów’ ornamentation style with the impact of southern origin coming from the developed Tiszapolgár culture during late Rzeszow phase?

To discuss the question put afore it is important to start with a critical analysis of archaeological material from three Little Poland sites (Nowa Huta-Mogiła, Sandomierz-Kruków and Michałowice), where elements of so called ‘Rzeszów’ style appeared in contexts that might affect the chronology and periodization of the late Malice culture.

Kraków-Nowa Huta-Mogiła, commune Kraków, site 48

M. Kaczanowska is the only archaeologist who questioned placing motives of the impressed triangles within a narrow time span (1996, p. 13 *contra* Kadrow 1988, 1990). Her doubts were put forward during restudying of materials of the Malice culture from Kraków-Nowa Huta-Mogiła site 48. In her article she pointed out there was coexistence of a bowl decorated with a deep impression in the type of ‘hanging triangles’ among pottery of the classical Malice culture. Also stone artefacts were of Late Neolithic type thus proving Late Neolithic chronology of finds (see Kaczanowska, Kozłowski 1971, pp. 105-108).

Sandomierz-Kruków, commune Sandomierz, site 20

Further complexes that stimulate reflection come from excavation in Sandomierz-Kruków (Michalak-Ścibior, Taras 1995; Michalak-Ścibior 1996). Within the site 20 “3 non-contemporary clusters of features [...], most likely representing base units of a settlement that is households” were unearthed. The manner in which artefacts were chronologically divided is somewhat ambiguous. For instance, the analysis of materials from feature 7 and 17, believed to belong to the middle stage of this settlement (phase IIa of Malice culture) is dismaying. In feature 7, a shard decorated with “hanging triangles” formed by large impressions (distinctive for phase IIb) coexists with white and red painted pottery, which is thought to be one of the leading peculiarities of the older (so called ‘painted-impressed’!) stage of the Malice culture. There is similar inconsistency in regard to materials from feature 17. In this case a shard ornamented with a triangle

¹ The term ‘chevron’ proposed by S. Kadrow and A. Zakościelna (2000) seems to be inappropriate in regard to this decorative motif.

“reduced” to 3 impressions coexists with a shard of an anachronic form of a biconical jar, decorated with already simplified bands of impressions, but forming a motif typical for the Malice culture Ic phase (for analogy see artefacts from pit 108, site 16 in Rzeszów, Piastów housing estate – Kadrow 1990).

Discussing the aforementioned complexes with regard to accepted chronological and typological framework leads to clear contradictions: in the pottery assemblages believed to be contemporaneous there are leading forms of two not only different but even not succeeding phases (Ic and IIb!).

In attempt to situate chronologically the Malice culture complexes from Sandomierz-Kruków on the basis of other premises, I can indicate two elements that place them in the Early Chalcolithic. First of all, the lithic assemblages from this site are typical for the ‘stream with burin’. Therefore they ought to be accepted as contemporary with ‘Rzeszów’ complexes of the Malice culture, (younger?) ‘Modlnica’ complexes of the Pleszów-Modlnica group and Ocice group (see Kaczanowska 1985, pp. 159-160; Kaczanowska, Lech 1979, p. 20; Kozłowski 1969, p. 149 et al; Zakościelna 1980/1981, pp. 10-12). The flint assemblage from Sandomierz-Kruków shows no progressive characteristics such as macrolithization of blade industry or higher percentage of retouched blades that would justify placing it, with certainty, within the developed phase of the Early Copper Age. Lack of imports of Volhynian flint and usage of locally occurring raw materials also undermine such chronological position.

Additional argument for identifying the Malice culture complexes from Sandomierz-Kruków with the Early Copper Age comes from feature 11 (believed to be late classical one). Here in a contemporary assemblage simplified stroked (i.e. impressed) ornamentation is co-occurring with white and red painted shards and an horizontally perforated conical pulled lug (Michalak-Ścibior, Taras 1995, ill. 18.15). This kind of lug is an example of direct impact of Tiszapolgár culture ceramic tradition (see, for instance, Bognár-Kutzián 1963, tabl. XV, 7-8, XXXIV, 3, etc). In territories north of the Carpathian Arch analogies to this form can be found also in Modlnica complexes of the Pleszów-Modlnica group (see Kaczanowska 2006, p. 41, 52, fig. 4: 6; p. 106, bottom photograph).

There is a sound ground, in the light of the observations above, to correlate chronologically artefacts from Sandomierz-Kruków with the Modlnica phase (assuming the ‘Modlnica’ type materials are younger than those of the ‘Pleszów’ type) and with the Tiszapolgár culture. This relationship is contrary to the commonly accepted notion linking these materials with an earlier period (see Kadrow, Zakościelna 2000: fig. 45). The revised chronology of the Sandomierz-Kruków complexes should be an impulse for reconsideration of probably too rigid differentiation between the Late Neolithic Malice culture materials (with painted-stroked pottery ornamentation) and younger ones (lacking such decorative motives). Even more important, from the point of view of this article, is the existence of the ‘hanging triangles’ as a decoration motif at this stage of development of the Malice culture.

Michałowice, commune Michałowice, site 27

Published information about a small scale excavations conducted at this site (Czekaj-Zastawny, Milisauskas 1997) suggest existence of a few Neolithic occupation phases at this settlement. For the present discussion remains of the Malice culture and of the older stage of the Pleszów-Modlnica group are very important. The method of distinguishing materials thought to be of the Pleszów phase from those of the Malice culture is ambiguous. A. Czekaj-Zastawny and S. Milisauskas acknowledge the fact that the pottery of both complexes is extremely difficult to tell apart (differences nearly imperceptible) due to identical technical quality and similarity of pottery forms. The way the archaeologists have chosen to overcome this deadlock is hard to accept. They state: “the appearance of a typical Malice culture ornamentation was decided to be the distinguishing characteristic – shards with such decoration were described as those of the Malice culture, whereas those lacking it were attributed to the Pleszów group”. This shows how subjective and arbitrary was the attribution of pottery to the Pleszów group or to the late Malice culture. In my opinion all these pottery pieces come, in fact, from a single stage of occupation of the settlement and represent Early Copper Age transition from the Malice culture to the Pleszów-Modlnica group. Presented by the researchers distinctive shards such as from biconical bowls or edge of belly decorated with massive flattened knobs can be easily attributed to the Modlnica phase/group (similar Burchard, Valde Nowak 2004, p. 63). In regard to one vessel recognized as of the Modlnica phase it is even possible to show an analogical form in the Tiszapolgár culture. This piece is a shard of a mouth of a bowl with a wide thickening band on an inner surface (Czekaj-Zastawny, Milisauskas 1997, ill.26: 2). Similar pieces are known from a burial site of Vel’ke Raškovce (Vizdal 1977, for instance, p. 36, ill. XVI, 1).

The study of the flint collection from the Michałowice site seems also to justify the opinion that the artificially divided pottery belongs, in fact, to a single, transitional period. Two phases of occupation proposed show no difference when it comes to the lithics’ characteristics. Within the total number of stone tools recovered at this site burins and endscrapers (including endscrapers on flakes) have equal percentage of occurrence – 25 % each. With regard to stone tools found outside features the frequency of burins rises – they account for 32 % of all the ‘toolset’, and this undoubtedly makes them the most common tool form. Furthermore – considering that the lithic collection from the site comprises some contamination of LBK materials (with endscrapers as a dominant tool form and without burins) – the estimated percentage of burins in later occupation phase ought to be even higher. If the diachronic character of the change in the lithics of the Danubian cultures in Little Poland is accepted than the percentage of burins in regard to endscrapers should be additionally visibly lowered by the lithics of the Pleszów phase. However, the observed relation within the lithic assemblage, beyond no doubt, shows its predominantly Early Chalcolithic character, consistent with lithics of the Modlnica phase (group).

For the current discourse the most important are artefacts from feature IV. In the words of the researchers: "The most interesting [...] is the fact that types of decoration motives that serve as distinguishing characteristics of respected chronological phases, as divided by S. Kadrow, come from a single feature [...]. Stroked and white and red painted motives that are believed to be typical for the classical phase (Ib), impressed ornamentation typical for the late classical phase (Ic) and the whole Rzeszów phase (IIa and IIb), 'hanging triangles' motif – an impact of the Tiszapolgár culture during the developed Rzeszów phase – are present" (Czekaj-Zastawny, Milisauskas 1997, p. 86). Having in mind the afore discussion on Sandomierz-Kruków site, there is not enough evidence to exclude the white and red painted pottery and impressed pottery from the Early Copper Age materials predominant at Michałowice site.

Additional doubts on the value of the impressed 'hanging triangle' motif as a distinctive element of the late Rzeszów phase could be cast in connection with analogical ornaments from Silesia. A context in which a vessel decorated with 'hanging triangles' was recovered at Racibórz-Ocice site plays a key role.

Racibórz-Ocice, commune Racibórz-Ocice, site 2

In this case my attention was drawn by an assemblage of the Malice culture from pit III belonging to cluster of features 19 (Kozłowski 1972, p. 125-129, ill. 37-41). In that pit a vessel decorated with impressed triangle (ill. 1:2) was accompanied by "classical" Malice culture motives of impressed and incised ornamentation and with plastic elements such as notches decorating edges of ear-handles typical already for the final stage of the Ib phase.

Chronological position of this pit is also defined by stratigraphic relation with two features of the younger phase of the Ocice group, which, when basing it on pottery and lithic characteristics, can be safely regarded as contemporaneous with the Modlnica group and the Tiszapolgár culture.

Therefore, the attribution of this pottery assemblage to the Rzeszów phase (see Kadrow 1996, map on ill. 1 and ill. 7, 6) is unjustified. Thus this is a second case, besides Kraków-Nowa Huta-Mogiła, where 'hanging triangles' ornamentation appear already in the classical (Ib according to S. Kadrow) Malice culture context.

It is worth to examine the presence of the 'Rzeszów' ornamentation, including 'hanging triangles' motive, in Polish Lowland 'Danubian' contexts. Unquestionably, the most important is pottery assemblage recovered from pit 6 at Boguszewice, site 43b, commune Gruta (Kirkowski, Sosnowski 1994, p. 120, ill. 10; see ill. 2: 4-5). It is commonly dated to the IIIa phase in Kujavian chronology (ibidem; also Kukawka 1996). There are, however, divergent opinions on this dating. According to Grygiel (1996, p. 98): "[c]hronological determination of these materials, due to low number of so called discrete datable elements, is not absolutely clear and possibly they should be synchronized with the emergence of the Brześć Kujawski group in Kuyavia". This statement

urges one to investigate another lowland site from Chełmno Land.

Wielkie Radowiska, commune Dębowa Łąka, site 36

A pottery assemblage from feature 1 of this site is of importance for this discourse. Among shards recovered from this pit (Kirkowski, Sosnowski 1994, ill. 7: 9-10) stroked pottery came together with pieces decorated with multiple impressed 'hanging triangles'. These researchers date this assemblage to the latest part of the early stage of the post-Linear Band Pottery culture (phase IIa) (Sosnowski 1993). They regard these artefacts as indicators of a transitional process that led to the development of the Brześć Kujawski culture/group (phases IIb–III LBPC). Unfortunately there was no further discussion on the obtained pottery (see, for instance, Grygiel 1996, p. 98-109; Kadrow 1996, p. 68, ill. 1) even though, having in mind commonly accepted dating of the assemblage from Boguszewo, finds from Wielkie Radowiska seem to extend significantly the chronology of the 'Rzeszów' style elements in the Polish Lowland.

Middle Copper Age

In any discussion on the presence of elements of the 'Rzeszów' style of decoration in the Lublin–Volhynia culture the pottery assemblage from the feature 19/1982 from Las Stocki is, most often, of crucial importance. These finds were partly published in a large number of articles (see, for instance, Kadrow 1996a; Zakościelna 1986; Zakościelna 1996; Kadrow, Zakościelna 2000; Zakościelna, Gurba 1997; Zakościelna 2006). The assemblage, because of the occurrence of elements of the 'Rzeszów' style, became the cornerstone for synchronization of phase II of the Lublin–Volhynia culture with the IIb phase of the Malice culture and the B phase of the Tiszapolgár culture (see Kadrow, Zakościelna 2000, p. 213-221).

However, there was no sufficient research done into the presence of this particular decoration after the time of the Tiszapolgár culture. It has to be remembered though that elements of the 'Rzeszów' style of impressed decoration appear in materials from such sites as: Łañcut, site 10 (Kadrow, Kłosińska 1988, p. 13, 18, 23, ill. 5a,b, 8g, 9g); Kosina, site 35 (Kadrow 1992b, p. 149, ill. 8f); or Bronocice (Kruk, Milisauskas 1985, p. 57, ill. 22d: 4, ill. XI 7), which are believed to represent stages IIIa and IIIb of the Lublin–Volhynia culture synchronized with the Bodrogkeresztúr and Hunyadihalom cultures (see Kadrow, Zakościelna 2000, pp. 221-235).

Moreover, it is easy to prove longevity of elements of the Early Copper Age style (including motives of impressed decoration) south of the Carpathians. A pottery decoration from the group Tiszaug–Kisrépart is a good illustration of this phenomenon. It is worth to recall that, together with Herculane II style (developed from ornamental traditions of the Tiszaug group), it is possible to find, in pottery assemblages, motives of triangles analogical to those known from the late Rzeszów and the Lublin–Volhynia culture complexes.

For instance, it is so with Baile Herculane-Peștera Hoților (layer c – see Roman 1971, p. 69-70, ill 20, 13= IX, 5; 22, 1; 28, 1; XXIV, 8) and Békésszentandrás-Furugy (see MRT 8, p. 74-75, 13 vol. 5) sites. “Hanging triangles” decoration occurring contemporarily with materials of the Baile Herculane II stage has unquestionably later chronology. This forces me to reconsider the correctness of narrowing down, to stage B of the Tiszapolgár Culture, the upper limit of the chronology of respective elements of the Early Copper Age decorative style. My aim is to reassess the chronology of the ‘Rzeszów’ decorative motives appearing in the Lublin-Volhynia culture and therefore to revise its periodization and synchronization with related cultures.

The formal analysis of pottery forms with the ‘Rzeszów’ style decoration and other materials co-occurring with them in assemblages of the Lublin-Volhynia culture questions the possibility and justification of synchronization with the late Tiszapolgár culture, thus narrowing down the chronology of the pottery decorated with the hanging triangles ornamentation. Reinterpretation of materials recovered from pit 19/1982 in Las Stocki and from other pits in that settlement is of crucial importance for the revision of the chronology.

Las Stocki, commune Końskowola, site 7

In the pottery assemblage from pit 19/1982 elements chronologically younger, such as: plastic bands at base of body of bowls (fig. 8: 2, 11), singular finger made dents at base of knobs (fig. 7: 14, see also fig. 10), lugs – knobs pulled beyond rim of a vessel (fig. 7, particularly fig. 7: 4), commonly observed finger-notching of rims of coarsely made vessels (fig. 9: 2-3, 6-7), or flattened spindle whorls (fig. 9: 8), undoubtedly representing the Middle Copper Age and having analogies in epi-Lengyel, Bodrogkeresztúr B-Hunyadihalom and contemporaneous formations overlap rather archaic decorative traditions well rooted in the Late Neolithic/Early Copper Age. The latter ones are, for instance, white oil paint (fig. 8: 10) and red paint (fig. 7: 12, 8: 3, 15, 9: 2, 7) applied on a surface after firing, and the ‘Rzeszów’ style decoration (ill. 5). However, it is the younger elements that date the feature. Considering all of them, together with their trans-Carpathian analogies, this pottery assemblage ought to be correlated with the period of flourishing Herculane II style, older though than the Hunyadihalom (Herculane III) group. However, after analysis of pottery remains from other features from Las Stocki (see pits 46 and 48 – Zakościelna 1986, pp. 35-45), slight adjustment of the chronology of this settlement and its acceptance as a contemporary to the transition period between Bodrogkeresztúr-Herculane II and Hunyadihalom-Herculane III might be justified.

Therefore, the pottery assemblage from the pit 19/1982, on its own and in a context of other pottery found in Las Stocki, is a strong argument against the commonly accepted belief that impressed decorative motives (including ‘hanging triangles’) are distinctive characteristics of a narrow synchronous chronological horizon (so called Rzeszów phase) in the stages of development of the Malice and the Lublin-Volhynia cultures. As it was demonstrated above, the

impressed decorative motives in the Lublin-Volhynia culture should be dated at least up to Herculane II – Bodrogkeresztúr B period.

Remarks on absolute chronology

The Las Stocki assemblage is a good starting point for a discussion about absolute chronology of the Copper Age in South-East Poland and West Ukraine. It is a radiocarbon dating of this particular site that served as a base for synchronization of the late Malice culture and the Lublin-Volhynia culture with trans-Carpathian formations in terms of absolute chronology (see Kadrow 1996, p. 68; Kadrow et al. 2003, pp. 123-125). The bimodal distribution of obtained dates is remarkable. Four of them cluster with the highest probability between 4400 and 4200 BC, the other four group around 4000–3800 BC, respectively. From pit 19/1982, where materials discussed here were found, only one radiocarbon date was obtained. It belongs to the second of the described time intervals. This particular dating (i.e. 4000-3800 BC) was assigned by S. Kadrow and A. Zakościelna (2000, fig. 43 and 44) to occupation of this settlement during the classical phase of the Lublin-Volhynia culture.

Considering the nature of the pottery remains found in Las Stocki, it is justifiable not to correlate them with all of the older carbon dates. At the same time it is unacceptable to synchronize either of the obtained carbon date intervals with the neighbouring cultures, as was done by S. Kadrow and A. Zakościelna. One of the reasons for this mistake is the acceptance of wrong frames of absolute chronology of the late Polgár horizon in the Carpathian Basin accepted in the works quoted.

Until recently the absolute dating of the Copper Age cultures from the Tisza Basin was based on a series of radiocarbon dates from two sites – a cemetery in Tiszapolgár-Basatanya and a settlement in Tiszalúc-Sarkad (Forenbacher 1993, pp. 237, 246, fig. 3, table 1). Thanks to a new series of C14 dates, from a settlement in Vésztő-Bikeri (Parkinson, Yerkes, Gyucha 2004, pp. 105-106, table 2) and a burial ground in Hajdúböszörmény-Ficsori-Tó-Dűlő (Kovács, Vácsi 2007, p. 403, tab. 1), it is possible to verify the Early Copper Age dates obtained from Tiszapolgár-Basatanya. The dates from Vésztő-Bikeri, after disregarding two oldest dates, place the occupation of this settlement in the 3rd quarter of the 5th millennium BC. Dates from Hajdúböszörmény-Ficsori-Tó-Dűlő cemetery are slightly younger, and their highest probability occurs between 4350 and 4170 BC (see fig. 13).

With regard to the Middle Chalcolithic, besides the above dates from Tiszalúc-Sarkad, the results obtained from a slightly older site of Cheile Turzii-Peștera Ungurescã (Biagi, Voytek 2006, pp. 178-179, table 1, fig. 5) might be useful. Those two sets of dates allow me to firmly place the late stage of the Bodrogkeresztúr culture and the emergence of the Hunyadihalom group between 4200 and 3800 BC (fig. 14). Considering that, the correlation of the oldest obtained C14 date from Romania (Cheile Turzii-Peștera Ungurescã)

with the Middle Copper Age materials is ambiguous – the upper margin of the time frame should be lowered by, at least, 100 years. Therefore, the sequence of the dates from this site ends within the first century of the 4th millennium BC, and the highest probability of dates from Tiszaluc-Sarkad falls within the following century.

The chronology of the Early and Middle Copper Age of the Tisza Basin can be also aided by radiocarbon dating of the neighbouring cultures, whose influences could be observed in the Polgár circle. Among them the most prominent is the Sălcuța culture. The presence of imports of the Tiszapolgár culture at Cuptoare-Sfögea site (Lazarovici 1981) allows for certain synchronization of the former culture with phase IIb-c of the latter. Dates obtained from an eponymous site of the Sălcuța culture and from a site of Teliș-Lîga (Merkyte 2005, pp. 33-36, fig. II. 12-13.) fall within the 3rd quarter of 5th millennium BC (fig. 15) and thus correlate with these of mentioned above. A site of Slatina Timiș-Săș is undoubtedly another crucial example of cross-dating of the Polgár complex (circle) and the Sălcuța culture. Pottery recovered there has a syncretistic character and is an outcome of merging of the Polgár circle traditions, at the time of transition from the Tiszapolgár into the Bodrogkeresztúr culture, with the Sălcuța Culture during its stage (IIc?)–IIIa (Lazarovici, Munteanu 1982, p. 123-125). Similar syncretic phenomena can also be observed in a later period, it is enough to mention Ostrovul Corbului burial ground as an example (Roman, Dodd-Oprițescu 1989, *passim*). This funeral complex allows us to synchronize the Baile Herculane II with the Sălcuța IV. The northern territory of the latter have not yielded C¹⁴ dates yet. However, radiocarbon measurements for its IIIrd phase are known. They were obtained from samples collected at Teliș-Lîga burial site and from the III layer of Redutite tell, in the same locality, (Boyadziev 1995, pp. 171-172, fig. 11, table 5; Görösdörf, Bojadziev 1996, pp. 152-153), and place the III phase of the Sălcuța culture between 4250 and 3900 BC (fig. 15). The afore mentioned synchronizations allow me to state that the transformation from the Tiszapolgár into the Bodrogkeresztúr culture had to occur during the first half of the 4250-3900 BC period. The lower terminal point of the period when cultural traditions of the Krivodol-Sălcuța-Bubanj Hum I complex (so called the Galatin culture) were terminating is marked by a series of dates from south-Bulgarian sites in Haramijska Dupka and Jagodinska Peštera (Boyadziev 1995, pp. 172-173, fig. 11, table 5; Görösdörf, Bojadziev 1996, pp. 153-155; fig. 16). These dates confirm the hypothesis that the disintegration of the Sălcuța Culture was contemporaneous with a cultural transition from the Bodrogkeresztúr into the Hunyadihalom culture in the eastern part of the Carpathian Basin.

The territory of the north-eastern Bulgaria during the final stage of the Balkan Copper Age was inhabited by communities of Pevec (Cernavodă I) culture. This culture (like the so called Galatin culture) shows, in its older stages, the influence of the Herculane II style. Later on, the Pevec culture marked the south-east reach of materials of the Herculane III style (see, for instance, Bojadziev, Dimov, Todorov

va 1993, p. 82-83, pl. 18: 6, 19: 13). There are two series of radiocarbon measurements available for the Pevec culture. The first one comes from the layer II of Ovčarovo-Platoto site, the other one from the layer III of Hotnica-Vodopada site (Boyadziev 1995, pp. 173-174, table 5, fig. 11; Görösdörf, Bojadziev 1996, pp. 129, 155). In both the cases they represent the developed (final?) stage of the this culture, and fall between 3800 and 3600 BC (fig. 16).

More precise absolute dating of the Polgár circle is possible by synchronizing this cultural phenomenon with respective stages of development of the Cucuteni-Trypole circle. Long known is an impact of the Cucuteni-Trypole circle on the Bodrogkeresztúr culture to be observed, for instance, in materials from Reci site, where imports of Cucuteni AB were unearthed. Also, an opposite influence is documented. It is enough to recall a famous example of the Middle Copper Age Polgár elements found at the Cucuteni culture site of Traian-Dealul Fintînilor (see, for instance, Bem 2000-2001, p. 55-56; Botond 2005, pp. 41-51; Mantu 1998, p. 182, tab. 1, 3 t.d.l.). Summing up the connections of these cultures it is possible to deduct that the Bodrogkeresztúr Culture is contemporary already with the early stage of the AB phase (AB1) of the Cucuteni culture. The Cucuteni AB2 period can be correlated with the developed stage of the Bodrogkeresztúr culture (B=Herculane II). Materials of Hunyadihalom type and similar are contemporaneous with the B phase of the Cucuteni culture (Roman 1971, p. 112-113; Horváth 2004, p. 68-70; Patay 2005, p. 12). Having shown all these correlations let me proceed with further analysis of the Cucuteni culture dating (after Bem 2000-2001, tab. 2; Mantu 1998, pp. 177-183, tab. 7).

At present the most extended series of radiocarbon dating of the Cucuteni culture are available for sites from stage A2-A3. Besides them, there are few dates from stage A4. Discarding extreme dates (mostly the oldest ones) it is possible to widely correlate these stages with 4500/4450-4200/4100 BC. They are therefore contemporaneous with the Tiszapolgár culture. Unfortunately, the number of reliable radiocarbon measurements for stages AB-B, the most important for the current discourse, is much lower. Those dates and the synchronization of the Tisza Basin cultures with the Cucuteni culture enable us to place the development of the Bodrogkeresztúr culture approximately in 4200/4100-3900/3800 BC, while the Hunyadihalom stage can be dated 3900/3800-3700/3600 BC.

It is possible to point out intercultural elements of pottery style that allow a broad synchronization of the Bodrogkeresztúr culture (and other related cultures) with epi-Lengyel formations. Therefore it is worth to concentrate now on carbon dating of the latter. The most important are the results of research on an absolute chronology of Copper Age in Austria. The disproportion between multiple radiocarbon samples and very precise and reliable periodization of respected stages of the Lengyel culture and lack of C¹⁴ dates for the epi-Lengyel formations is striking. Nevertheless, the established chronology of the final stages of the Lengyel culture (phases IIa and IIb) allows me to mark a time

around 4100 BC as *terminus post quem* for the development of the Bisamberg-Oberpullendorf group (see fig. 19-20).

Dating of the epi-Lengyel formations north of Austria is even more problematic. Only three carbon dates are available for the Jordanów Śląski culture (one from Velké Hoštice and two from Tynec Mały) with even less dates from the period preceding this culture (see Kulczycka-Leciejewiczowa 1993, p. 10, table 1; Pavelčík 2002, p. 335, Tab. 2; Stadler et al 2006, table 1). The three C14 dates of the Jordanów Śląski Culture fall within the last quarter of the 5th millennium BC. More radiocarbon dates are known for the Balaton-Lasinja complex. Unfortunately, they seem to be rather ambiguous (Bojadžiev 1998, p. 353-355, footnote 16; dates – see appendix 1). Two C14 dates from a Hungarian site Keszthely-Fenekpuszta representing *Furchestichkeramik* horizon (fig. 21) correspond better with the rhythm of transformation during this stage of the Copper Age are.

The absolute chronology above confirms, like the formal pottery analysis, that the accepted seven C14 dates from the Las Stocki site allow one to correlate materials found there with the Middle Copper Age of Tisza Basin cultural formations. However, if the presented pottery analysis, placing the analogies from Las Stocki within Herculan II/Bodrogkeresztúr phase, is correct, then the absolute chronology appears to be slightly later and to correspond with the beginning of the Herculan III/Hunyadihalom phase. The recently published radiocarbon dates from Wzgórze Zawichojskie, Sandomierz, site 6 (Kowalewska-Marszałek 2007, table 1, fig. 3) and from a cemetery in Złota, Grodzisko II (Sałacińska, Zakościelna 2007, tab. 2; fig. 12) refer analogically to the Bodrogkeresztúr Culture and the Hunyadihalom stage.

Conclusion

It is demonstrated in this article that the presently accepted periodization and chronology of the Early and Middle Copper Age in South-East Poland should not be accepted indisputably and needs to be commented.

The fact that the chronology of impressed decoration motives of the ‘Rzeszów’ type is wider than commonly accepted is of crucial importance. The first horizon of such ornamentation comes already during the end of phase Ib of the Malice culture. It is already the second horizon that can be correlated with the “hanging triangles” in the ‘Rzeszów type’ materials of phase II of the Malice culture. At the same time, the accepted division of phase II into sub-phase IIa and IIb is, in the light of the current discourse, no longer justified.

Although the symbolism and the meaning of the motif of impressed triangle is not established, it seems beyond doubt that communities of the Malice culture created a very attractive and widely acceptable symbol. Therefore it is not surprising that, at least in the areas of their highest reception, the same ‘signs’ were still in use during the Middle Copper Age, (fig. 22). Materials of the Lublin-Volhynia cultu-

re represent such anachronism of this ‘ornamentation’ tradition during the Middle Copper Age and thus represent the third horizon of this phenomena.

The analysis of the context of the ‘Rzeszów’ decoration style in the Lublin-Volhynia culture undermine the basis of the Early Copper Age chronology of classical stage materials of this culture (defined mostly by materials from Las Stocki). Moreover, it also puts in question the accepted periodization of the Lublin-Volhynia culture.

There is no justification to accept that the materials believed to be from phase II (Las Stocki) are preceding the majority of the materials described, by A. Zakościelna and S. Kadrow, as belonging to phase IIIa. In the light of the new chronology of the Lublin-Volhynia culture pottery, suggested by J. Kamińska and J.K. Kozłowski (1990, pp. 62-64), occupation hiatus at the Złota site is doubtful.

Therefore, it is reasonable to suggest the need of partial simplification of the presently used periodization schemes of the late Malice culture and the Lublin-Volhynia culture. In the one as now proposed the sequence of the Early Copper Age starts with materials such as those from the Sandomierz-Kruków and Michałowice, which, though with some anachronical elements of the classical Malice Culture, have a definitively progressive character. These materials ought to be of vital importance for a redefinition of the early Rzeszów stage. Most likely, they are contemporaneous with the early stages of the Tiszapolgár and the early stage of Trypole IB phase. In terms of absolute chronology they should be located in the 3rd quarter of the 5 millennium BC. Later materials of the classical ‘Rzeszów’ type, such as from Werbkowice, Rzeszów-Piastów, site 16 etc., which show the ceasing of the Late Neolithic traditions should be synchronized with the Modlnica group and the Ocice group. This corresponds with the high days of the Tiszapolgár Culture in the south and is parallel to the Cucuteni A2-A4/Trypole B1 phase. In absolute dates it ends approximately around 4200-4100 BC. The end of that century brings slow re-crystallization of the Copper Age structures. In the south, the Polgar complex evolves into the Bodrogkeresztúr Culture; in the south-east, the Cucuteni-Trypole complex undergoes yet another transformation to gain its Late Copper Age character in its Cucuteni A-B/Trypole BII phases; in the south-west, epi-Lengyel cultures such as Balaton-Lasinja and Bisamberg-Oberpullendorf emerge. Western Volhynia and Little Poland are also affected – the Lublin-Volhynia culture and the Wycięże-Złotniki group appear.

Around 3900-3800 BC all of those formations undergo another important transformation that leads to a creation of a new cultural landscape of the Middle Copper Age. In the northern Balkans and the Tisza Basin appear formations of Hunyadihalom/Herculan III type and related to them. The Cucuteni-Trypole complex in its Cucuteni B1-Trypole BII/CI stage enters the next period of its development. Also, the Lublin-Volhynia culture in the late period changes its cultural characteristics. Artefacts from Bronocice and the late artefacts from Złota (see Kamińska, Kozłowski 1990, pp. 61-62; Kruk, Milisauskas 1985) should be incorporated into this

period. Clearly visible is the connection with the Hunyadilahom group and the Lažňany group. At the same time a new strong impact of the TRB on Danubian structures in Little Poland is remarkable. The confrontation of these two cultu-

ral systems (i.e. Danubian and TRB) results, around 3700-3600 BC, in disintegration of the Lublin-Volhynia culture and partial disappearance of Danubian traditions on the territory it used to inhabit (see Bronicki, Kadrow, Zakościelna 2003).

Translated by Paweł Wit Zagórski
pawelzagorski@gmail.com

Adres Autora:

Tomasz Chmielewski
Universitatea "Lucian Blaga", Sibiu
chmielewski.2007@gmail.com